CETATEA

SARMIZEGETUSA

RECONSTITUITĂ

DUPĂ COLUMNA TRAIANĂ

ȘI

RUINELE DIN GRĂDIȘTEA

DE ACELAŞ AUTOR

Ştiinţa sau Vandalismul d-lui Tocilescu *Lipsa unei metode de cercetare a ruinelor.* Iaşi, 1906.

Săpăturile d-lui Tocilescu la cetatea Drobetae *Nimicirea unei staţiuni istorice importante* Iaşi, 1906

Le trophée d'Adamclissi. *Etude archéologique* Jassy 1905.

O problemă politică. *Cestiunea macedoneană, causele turburărilor şi intervenţia diplomaţiei europene,* Iaşi. 1903.

Lumi uitate *Filosofia Upanişadelor, din lumea chaldee, originea Arienilor,* etc Iaşi. 1901.

Cultul Cabirilor în Dacia *Tesă de licenţă în studiile istorico-filosofice,* Bucureşti, 1889

SARMIZEGETUSA
reconstituită de Teohari Antonescu

PLANȘA I.

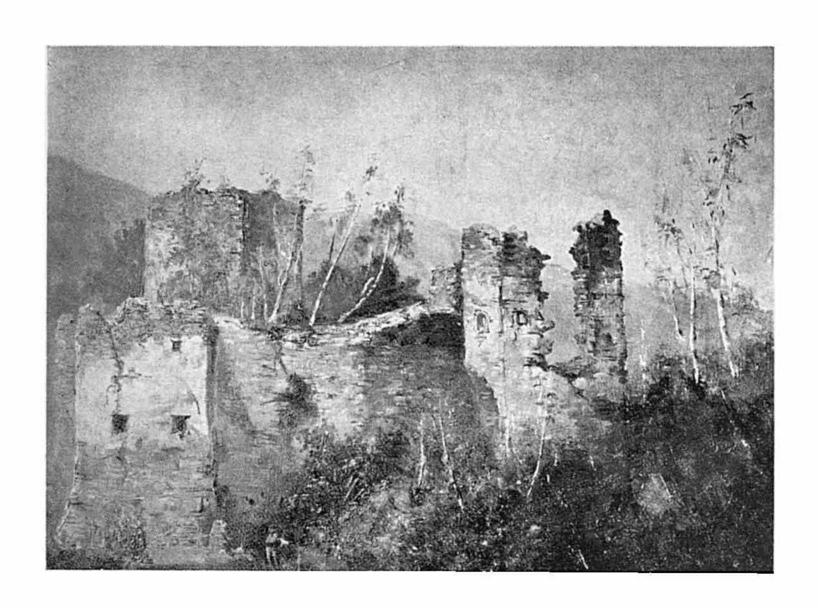

Fig 1. RUINELE CETĂŢII COLŢEA.
(Transilvania)

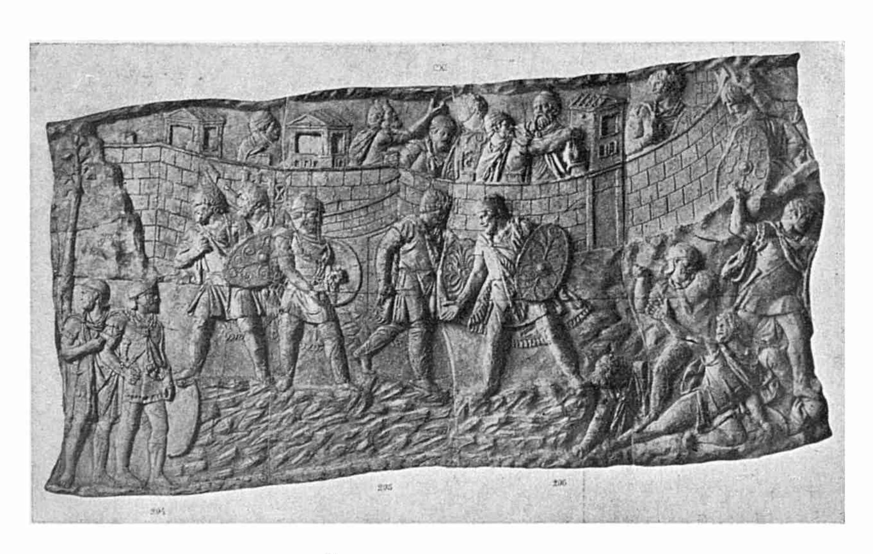

Fig 2 CETATE DACĂ REPRESINTATĂ PE COLUMNA TRAIANĂ
(Cichorius scena CXI)

CETATEA

SARMIZEGETUSA

RECONSTITUITĂ

DE

TEOHARI ANTONESCU
PROFESOR DE ARCHEOLOGIE LA UNIVERSITATEA DIN IAŞÎ

OPERĂ ILUSTRATĂ CU TREI PLANŞE ŞI CONŢININD UN RESUMAT IN LIMBA FRANCESĂ

IAŞI
TIPOGRAFIA H GOLDNER, STRADA PRIMĂRIEI No. 17
1906

PRECUVINTARE

Numele Sarmizegetusei deşteaptă în sufletul nostru întotdauna imaginea acelor lupte eroice dintre Romani şi Daci, ale cărora urmări a fost plămădirea naţionalităţii noastre. Era deci firesc lucru, ca, odată cu jubileul Regelui, sărbătorirea celor 1800 de ani de cînd s'a stabilit neamul nostru pe acest pămînt al Daciei ferice, să fie însoţită şi de dorinţa de a vedea reclădită măcar în lut faimoasa Sarmizegetuză, a căreia strălucire o arată cu atîtea amănunte artistul columnei traiane. Cînd D-l D. Onciul, cunoscutul cercetător al istoriei noastre, ne-a propus această reconstituire, noi eram pe deplin convinşi de frumuseţea şi importanţa acestei lucrări. Mijloacele materiale pe care în parte D-l Dr. C. Istrati, comisarul general al expoziţiei naţionale din 1906 şi el un entusiast al acestei idei de reconstituire, ni le-a pus la dispoziţie, ne-au făcut să nu mai pregetăm nici o clipă, deşi ne dedeam seama foarte bine de greutăţile mari pe care aveam să le întîmpinăm.

Erau greutăţi mari de întîmpinat, aceasta ori cine îşi dă seama, de îndată ce-şi aminteşte, că forma cetăţii, caşi fisionomia ei internă şi externă, de mult s'aŭ risipit şi au dispărut sub velinţa de pămînt aşternută de vremuri şi de restrişti. Se ştie, că discuţia între învăţaţi pînă şi asupra posiţiei oraşului de altă dată este astăzi încă vie şi nelimpezită.

Dar, cu ceva dragoste pentru trecutul neamului nostru şi cu multă osteneală în cercetarea ruinelor actuale şi a spuselor columnei, am ajuns la rezultate care sînt îmbucurătoare; şi acest lucru îl putem spune cu cugetul împăcat, că s'a făcut tot ce omeneşte şi ştiinţificeşte se putea face.

Greu însă era de trecut în lumea realităţii imaginele făurite de minte. Cine nu cunoaşte greutatea acestui moment? Icoanele

pe care mintea le încheagă în conture frumoase și răpitoare, îndată ce stă să treacă în lumea reală, saŭ se risipesc pe nesimțite saŭ s'arată ochilor noștri în mod întunecat și șters. Este une ori o adevărată deziluzie această trecere din clipa inchipuirii și pînă la realizare. Intocmai ca și nenorocitul poet din faimosul tablou al lui Gleyre, «Ilusii perdute», care amăgit și descurajat privește de pe țărmuri cum ilusiile sale, sub forma unor femei frumoase, se depărtează într'o corabie pe nesimțite de lîngă mal, pînă ce se perd în largul mării, tot asemeni și istoricul archeolog este cuprins de aceiași desamăgire în această trecere de la vis la realitate, cu deosebire numai că la dînsul imaginile sale sînt mai fugitive și mai greu de cuprins cu ochiul, căci ele se risipesc îndată ce vrei să le dai forme. Peste acest moment însă am trecut și astă-zi cetatea daco-romană stă mîndră în sala cea mare a «palatului artelor» din Expoziția generală din București.

La realizarea ei, trebue s'o recunoaștem, am fost ajutat de cîți-va tineri, plini de entusiasm și înzestrați cu multe însușiri artistice. In primul rînd este D-l C. I. Stefănescu, căruia noi datorăm desemnurile și în parte colorarea, apoi D-l S. Arganini, D-ra Lucreția Botez și D-l D. Chipăruș, elevi ai școalei de bele-arte din Iași, care au modelat cu dalta formele caselor, a zidurilor de împrejmuire și a turnurilor de apărare, dînd cetății înfățișarea realității și în parte ceva din suflul stins al vieții de odinioară.

Cît privește *realitatea* reconstituirii cetății, aceasta pe noi ne privește și în fața criticei stă răspunzător numai autorul acestor rînduri.

TEOHARI ANTONESCU

CAPITOLUL ÎNTÎI

IZVOARELE PENTRU RECONSTITUIREA SARMIZEGETUSEI

RESUMAT Situaţia geografică a Grădiştei şi cîmpia Haţegului cu munţii dimprejur, Descrierea ruinelor de la Grădişte de către baronul Hohenhausen. Starea actuală a ruinelor şi înfăţişarea Sarmizegetusei romane. Amfiteatrul, măgura rotundă şi peşterile zidite Reliefele columnei traiane, importanţa lor pentru reconstituirea Sarmizegetusei. Descrierea celor patru grupe de reliefe, unul în primul rezboi dacic, celelalte trei în al II rezboi Comentariile învăţaţilor moderni asupra acestor reliefe Publicaţiile lui C. Cichorius şi E Petersen Părerea lui Cichorius Traian porneşte de la Dunăre şi ajunge la Kiş-kalan, înfăţişat în scena LXXIII Cichorius localizează scena LXXV la Sarmizegetusa şi lămureşte restul «procesiunii Dacilor» Greşelile lui Cichorius în localizarea capitalei dace din al II rezboi. Capitala dacă aşezată la Homorod, aproape de sorginţele Oltului. Părerea lui Petersen, constată erorile lui Cichorius Scriitorii vechi ne vorbesc numai despre Sarmizegetusa ca fiind capitala lui Decebal. Scena LXXIV şi CXXIV sînt identice, înfăţişîndu-ne Sarmizegetusa în mîna Romanilor. Petersen formează din scenele LXXIV—LXXV şi LXXVI, o singură grupă, cu castrul roman la stînga, pasul Porţii de fier la mijloc şi Sarmizegetusa la dreapta In reliefele rezboiului II dacic, el regăseşte imaginea Sarmizegetusei din primul. Oraşul din grupa V identic cu cel din grupa IV şi din grupa I. Erorile lui Petersen · grupele I, IV şi V nu sînt tot una cu grupa III Oraşul din grupa II nu este vederea Sarmizegetusei Capitala dacă are altă înfăţişare de cît cea admisă de Petersen şi Cichorius.

Fireşte, în paginile următoare nu e vorba să facem un studiu complect asupra Sarmizegetusei ; intenţia noastră este numai să dăm o îndrumare acelora care, văzînd reconstituirea din Exposiţia romînă, ar vrea să cunoască mai de aproape nu numai formele clădirilor înfăţişate, dar în acelaş timp motivele care ne-au împins la această alegere. O

publicaţie mai largă şi mai amănunţită asupra Sarmizegetusei va apărea în lucrarea pe care noi de ani de zile o pregătim asupra columnei traiane din Roma.

Ceea ce căutăm să punem în vederea publicului nostru, sînt următoarele cestiuni: Care sînt izvoarele noastre la reconstituirea Sarmizegetusei? Cum am ajuns noi să dăm cetăţii forma pe care o vedem în reconstituirea din sala „palatului artelor" din Exposiţie? Intru cît zidurile de împrejmuire, porţile de întrare, turnurile de apărare şi construcţiile interne sînt adevărate?

Un oraş de însemnătatea Sarmizegetusei, a căruia mărime nu-şi găsea pereche în nici un alt oraş al Europei vechi, la nord de Dunăre, nu se poate să nu fi lăsat urme vădite despre existenţa sa. Prin urmare prima categorie de izvoare o vor forma însăşi ruinele romane care au mai rămas din restriştea vremii. Afară de aceasta, notiţele scriitorilor vechi, cu toată sărăcia lor, nu pot fi cu desăvîrşire mute: ele trebue să ne povestească ceva asupra acestui oraş, care a avut darul să vadă împrejurul său luptele cele mai crunte pe care Romanii le au purtat vre-odată cu popoarele streine. Şi de fapt, Dion Cassius şi alţii ne dau ştiri precise şi sigure, de a cărora valoare ne vom da seamă mai departe. Dar cel mai preţios izvor al nostru, poate cel mai rar din cîte le-a lăsat omenirea veche timpurilor noastre, sînt de sigur scenele săpate pe reliefele columnei traiane, unde în două rînduri diferite ni se arată tocmai ceea ce doream mai cu căldură, forma cetăţii, porţile sale de întrare, pînă şi construcţiile interne cu alcătuirea lor curioasă, dar reală şi clară.

La aceste izvoare se cuvine să adăogăm şi comentariile învăţaţilor din apus, care au studiat columna şi şi-au dat seama de arătările sale. Vom înfăţişa pe scurt, se înţelege, părerile lui Cichorius şi mai cu seamă ale lui Eugen Petersen, a căruia înţelegere ageră şi limpede a adus lumina cea mai vie în cercetările noastre.

A). Se ştie că ruinele Sarmizegetusei se află în localitatea, cunoscută astăzi sub numele de Grădişte. Ele sînt aşezate în colţul de sud-vest al cîmpiei Haţegului, o cîmpie răpitoare şi largă.

Cîmpia, este roditoare şi brăzdată de ape multe, care vin din spre sud, de pe clina munţilor Haţeg, ale cărora culmi înalte se rînduesc sub forma unui perete ce merge de la apus spre răsărit, pînă dincolo de vîrful pitoresc al Retezatului, piscul cel mai înalt

al întregului lanţ. La capetele acestui perete de stînci se ridică alte două masivuri, unul la apus, zis al Rîşcii şi celalt la răsărit al Sebeşului, care închid cîmpia Haţegului la dreapta şi la stînga, dîndu-i forma triunghiulară, pe care o are.

Cîmpia aceasta, care, precum am văzut mai sus, este încîntătoare şi roditoare, mai împlinea o altă condiţie, care pentru acele timpuri era nespus de importantă: era uşor de apărat, închisă precum era de jur împrejur cu munţi înalţi. In adevăr, numai cîte-va strimte spărturi, produse de văile rîurilor repezi, îngăduiau năvălitorului întrarea în largul cîmpiei. Spre apus nu era de cît o singură poartă, faimoasa Poartă de fer transilvană, sugrumată între cele două masivuri înalte ale Haţegului la sud şi ale Rîşcii la nord. La răsărit e poarta Merişorului, care prinsă între culmea Retezatului şi nodul Godeanului, formează un soi de gang prelung, închis la intrare în cîmpia Haţegului prin stînca înaltă şi prăpăstioasă de la Crivadia. In fine, la nord avem trecătoarea îngustă de la Orlea, păzită de vîrful dealului cu acelaş nume şi care stă ca un turn uriaş de pază, împiedicînd după voe atît intrările în cîmpie cît şi eşirile.

Această cîmpie în fine mai avea un bun, pe care natura i-l dase: era în inima vastului ţinut al Carpaţilor, la încrucişarea marilor căi comerciale; căci prin cele două pasuri ale Merişorului şi deci al Jiului şi al Porţii de fer transilvane se punea îndată în legătură cu marea cale comercială a lumii de atunci, cu Dunărea, printrînsa pe deoparte cu marea Neagră, deci cu bogata lume a Orientului, iar pe de alta prin Siscia şi Aquileia cu Italia, deci cu centrul lumii cultivate.

In această cîmpie, la capătul său de sud-vest, acolo unde valea Haţegului se înalţă mai mult, au zidit din timpuri imemoriale popoarele băstinaşe cetatea stăpînitoare a Sarmizegetusei. De pe înălţimea zidurilor ei ochiul putea pluti în bună voe pînă la marginea orizontului, dominînd cu modul acesta lungul şi largul cîmpiei. Această posiţie era strategică, precum nu putea fi alta, şi dovadă de aceasta este, că Traian, cînd a cucerit Dacia, a păstrat cetatea, formînd colonia sa Ulpia Trajana Sarmizegethusa.

Urmele acestei cetăţi romane se pot vedea şi astă-zi în localitatea Grădişte; ele aŭ fost înfăţişate minunat de către baronul de Hohenhausen, într'o lucrare veche, dar foarte interesantă, intitulată „*Die Alterthumer Daciens in den heutigen Siebenburgen*“ şi apărută la 1775.

Cu mici schimbări imaginea pe care cetatea o avea atunci, cam pe la finele veacului al XVIII, o are și astăzi

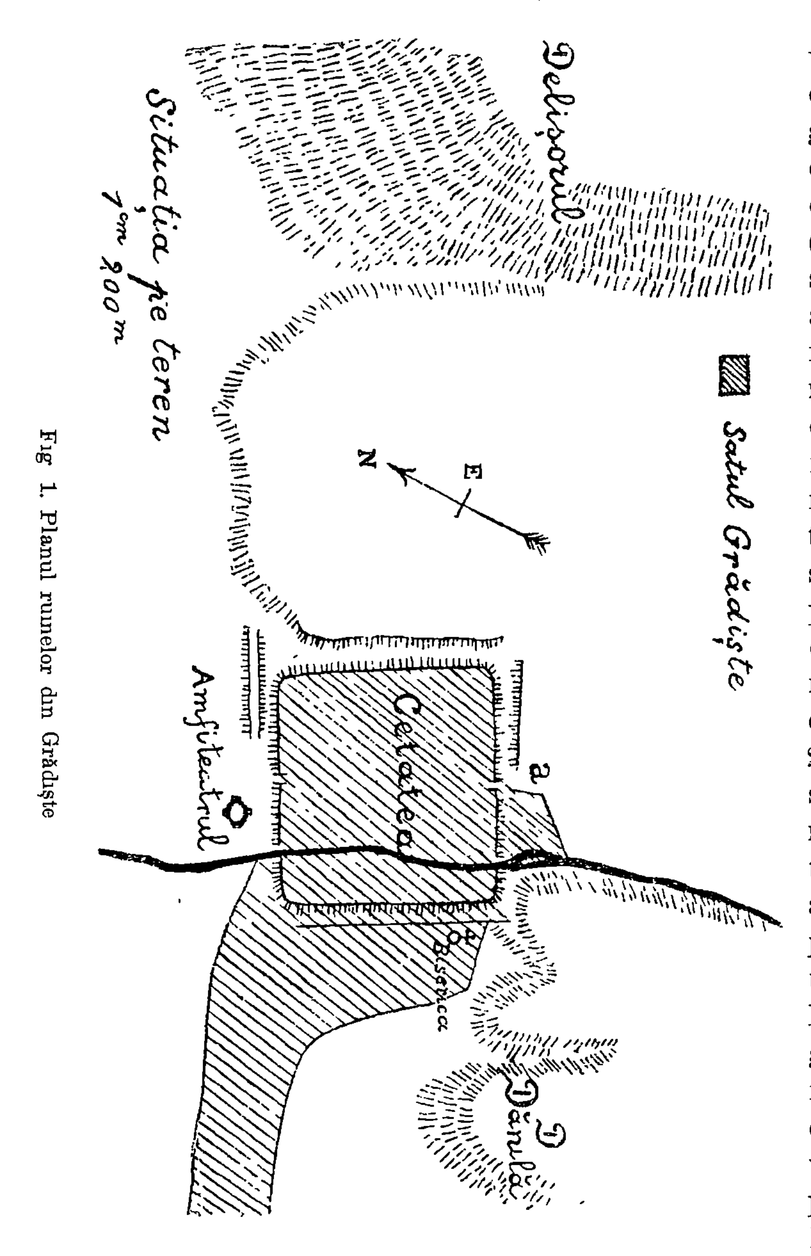

Fig 1. Planul ruinelor din Grădiște

Cetatea avea o formă dreptunghiulară[1]) cu laturea cea lungă (laturea dela sud la nord are o lungime de 563 m, iar cea de la apus la răsărit 623 m.) îndreptată de la răsărit spre apus Zidurile de împrejmuire aveau o grosime de 2 2 ½ m. și se compuneau dintr'un miez, alcătuit din pietre de toate formele bine legate cu ciment dur și din două învelișuri de piatră regulat tăiată, unul extern și altul intern. Acest zid înconjurător s'a păstrat mai bine

1). Planul ruinelor îl datorăm inginerului român, Pamfil Polonic,

pe laturea de răsărit. Un şanţ larg de aproape 30 m., încingea pe din afară zidul, şanţ săpat în pământ de jur împrejur, afară poate de laturea de vest, unde terenul este mai stîncos şi abrupt. Topografia solului acestei cetăţi romane este foarte interesantă ; asupra ei trebueşte să insistăm cu atît mai mult cu cît cunoaşterea ei mai exactă ne ajută foarte mult la înţelegerea reliefelor de pe columnă, unde ni se înfăţişază Sarmizegetusa.

Solul pe care se află aşezată cetatea este înclinat, caşi valea întreagă, care se pleacă continuu pe o pantă nesimţită de la miazăzi spre miază-noapte, pînă ce dă în albia Hăţegelului, un rîu care curge pe la marginea de nord a văii. Pe de altă parte, din pricina rîului Clopotiva, care, descinzînd din părţile Furcătura Clopotivei, tae cetatea romană în două părţi neegale, terenul prezintă şi o altă particularitate : are forma unei albii care se pleacă de la răsărit şi apus spre matca rîului. Din această pricină, profilul laturilor de nord şi de sud se pleacă de la margini spre interior, unde este albia rîului, pe cînd acela al laturilor de răsărit şi apus scoboară neîncetat de la colţul de sud spre cel de nord, unde atinge punctele cele mai joase.

In afară de cetate, cam pe la jumătatea laturii de nord, la 170 paşi mai departe, se află ruinele unui amfiteatru, care a fost desgropat de către directorul museului din Deva. Iar între acest amfiteatru şi laturea nordică a castrului se văd urmele unui drum roman, pe care ţăranii îl numesc „drumul lui Traian" şi care duce spre răsărit. De asemeni spre sud-vest pe culmea dealului lui Dănilă se văd resturi de zidărie romană, de unde ţăranii au scos pietre şi cărămizi vechi cu stampile de cohorte.

In fine, tot afară de castru, însă în linie cu colţul de sud-est, cam la 100 de paşi şi mai bine se vede un fel de măgură înaltă, care nu poate fi naturală; iar între amîndouă sînt nişte izvoare bogate de apă, care cu toată extraordinara lipsă de ploae din vara anului 1905, ele tot n'au secat. Asupra acestor izvoare există o legendă la locuitorii satului Grădişte, legendă, pe care o raportez. fiind-că mi se pare foarte interesantă. Ţăranii ne vorbesc despre nişte „peşteri" care odinioară se aflau la stînga de colţul din sud-est al lagărului şi ceva mai spre sud. „Din aceste peşteri eşeaŭ odinioară izvoare bogate de apă, care curgeau spre nord formînd un rîuşor. Aceste peşteri au fost astupate, din ce vremuri nu se

ştie, în ori-ce caz din vremuri bătrîne, cu un zid de piatră. De atunci apa a izvorît în altă parte şi numai puţin mai ese şi de aici".

Baronul de Hohenhausen însă, în descrierea pe care el o face asupra ruinelor „castrului" roman din Sarmizegetusa, pe lîngă alte lucruri interesante pe care le spune, adaogă şi următoarele: „Indată ce această localitate (Sarmizegetusa) a ajuns să fie asigurată întru cît-va de ori şi ce primejdie, locuitorii care erau cu gînd prietinesc pentru Romani se adunară aci. Traian dete celor în stare să poarte armele în afara lagărului locurile din dreapta (însemnate pe planul nostru cu litera a), unde ei se întăriră cu un zid, care să-i pue în apărare contra năvălirilor duşmane mai uşoare". (*Ibid.* pag. 3).

Nu avem să discutăm adevărul supoziţiei făcute de către baronul austriac. dacă locuitorii aşezaţi în afară de lagăr erau colonişti romani. sau populaţie streină, care se stabiliseră lîngă zidurile castrului; importantă este constatarea lui, că la colţul de sud-est al castrului roman se afla un zid care închidea o curte pătrată alipită de zidul cetăţii. Constatarea aceasta ne va servi la localizarea scenelor de pe columnă care ne înfăţişază mai ales în al II rezboi imaginea Sarmizegetusei.

B). Cel mai bun mijloc de reconstituire al Sarmizegetusei însă este fără îndoială columna traiană din Roma. Se cunoaşte scopul ridicării acestei columne; se cunoaşte de asemeni şi rostul acelor reliefe săpate pe dînsa, reliefe, care despărţite la mijloc prin imaginea unei Victorii înaripate, între două trofee, ne desfăşurau luptele împăratului Traian cu Dacii, în cele două campanii militare ale sale. Ceiace se cunoaşte însă mai puţin la noi în ţară sînt publicaţiile făcute asupra acestei columne.

Fără a ne opri asupra monumentalei lucrări a lui Fröhner (*La colonne Trajane,* Paris, 1872, în 220 planşe fototipografiate), lucrare greu de mînuit din pricina mărimii sale, voi aminti pe scurt cele două opere din urmă, a cărora valoare lămuritoare este cu mult superioară celor cîte au apărut mai nainte. Anume, sînt operile, *Die Reliefs der Trajanssaule,* (2 vol. text şi 2 atlas) şi *Trajans dakische Kriege* (în 2 volume), prima alcătuită de C. Cichorius şi cealaltă de Eugen Petersen, opere însoţite de comentarii cu adevărat preţioase. Mai ales explicările acestuia din urmă sînt luminoase şi de o rară pătrundere. Multe din concluziile noastre sînt întemeiate pe observările sale.

In ce privește Sarmizegetusa, artistul reliefului de pe columnă a înfățișat-o în două rînduri deosebite: odată în primul rezboi dacic și altă dată în al doilea. Pentru o mai bună înțelegere a descrierei noastre însă, ne vedem siliți să primim și noi, cași Eugen Petersen, repartizarea în scene făcută de către Cichorius, precum și numerotarea lor, cu toate că împărțirile învățatului german sînt uneori în contrazicere cu intențiile artistului columnei din Roma. Afară de aceasta, fiind-că orice descriere nu poate să ne dea lămurit imaginea lucrurilor, vom adăoga câte-va schițe și desemne, care vor prezenta cititorului elementele necesare la reconstituirea Sarmizegetusei. Vom lăsa deci deoparte figurile personagiilor, care împodobesc și dau viață reliefelor. Cine însă se intereseazā mai deaproape de aceste probleme, n'are decât să studieze columna în lucrările celor doi învățați germani de care vorbirăm mai sus.

Prima grupă. Reliefele care ne înfățișază Sarmizegetusa în primul rezboi dacic, se întind de la scena LXXIII (în puntul 188 după împărțirea lui Cichorius) și până la scena LXXVII (în 202), formînd o grupă întreagă bine determinată și bine mărginită. Iată în cîte-va cuvinte elementele esențiale care alcătuesc această grupă și care ne servesc nouă la reconstituirea capitaleĭ dace. Grupa, care începe în puntul 188, unde se vede un plop înalt (vezi fig. 1, pl. III), ne înfățișază un zid de piatră de formă semicirculară cu o poartă boltită la mijloc. Spre dreapta, zidul se reazimă de un deal înalt pe culmea căruia se află un *agger*, adică bîrne puse cruciș; mai încolo terenul pare șes. Ceva mai departe, în 191, terenul devine iarăși muntos, care spre fund poartă un zid rond. Zidul e clădit din pietre cu rosturile regulate și poartă creneluri. De la poalele turnului izvorăște un rîușor, care după mai multe cotituri se pierde într'un basin sau jghiab de formă pătrată. Solul este deci în pantă lină, scoborînd din fund spre în față. Ceva mai la dreapta se vede o cetate mare, care, după noi, este însăși Sarmizegetusa, a căreia zid de împrejmuire este clădit din piatră regulat tăiată. Zidul începe sus, între 192 și 193 (în puntul e), merge pieziș spre stînga, pînă în puntul unde este spărtura ovală din 192 (în c); de aici, el o ia iarăși pieziș, însă in sens opus, spre dreapta, pînă la poarta cu canatul închis (în a) și cu turnul cu galerie de lemn deasupra. De la această poartă zidul de împrejmuire merge direct spre dreapta, înclinînd spre marginea de sus a reliefului pînă în

195 sus (în b'), unde încetează. Această parte de zid are două porţi, una între 194 şi 195, cu turn cu galerie de lemn deasupra şi alta, mai la stînga, in 193, încă neisprăvită şi cu indicaţia numai a scheletului celor două turnuri de lemn ale sale.

De la 195 înainte se înfăţişază nişte întărituri de lemn *(aggeres)*, aşezate neregulat, aci mai înăuntru, aci mai înafară, *aggeres* puse şi ele pe muchea unor stînci cu atît mai înalte cu cît sînt mai departe spre dreapta In 195, ele sprijină deasupra o poartă de lemn (în b b'), iar mai spre dreapta două *vinea*, un fel de ceardac de scînduri cu straşină lată, una deschisă spre dreapta şi cealaltă spre stînga, cea din urmă avînd înainte 'i o întăritură de uluci cu capetele ascuţite.

Spre dreapta de cetate începe peisagiul, care este simplu şi caracteristic ; el se desfăşoară în ordinea următoare: întîi, la stînga, două şiruri de munţi cu profilul cam arcuit, muntele din faţă este ceva mai scund decît cel din fund, apoi avem o curmătură în 197, un fel de vale, de sigur imaginea unei trecători ; muntele care o mărgineşte spre dreapta are o formă piramidală trunchiată. In 198, după o nouă crestătură, adică o nouă vale, mult mai strimtă decît cea dîntîi, se ridică un alt munte, in forma unei măguri ronde sau ovale care spre dreapta cade abrupt. In fine, a treia vale închisă cu un zid îndărătul căruia se văd două turnuri de lemn încă neisprăvite. Muntele care mărgineşte valea spre dreapta în 200 201 este rîpos, înalt şi frămîntat; din el se lasă, spre stînga şi în faţă o coamă, din care se desfac şiruri paralele de dealuri a cărora direcţie este perpendiculară pe coama principală. Pe culmea acestor dealuri se află nişte căsuţe înşirate la rînd. Este imaginea unui sat ai căruia locuitori părăsindu-l coboară în cîmpie. In rezumat, putem spune că artistul columnei în scenele din primul rezboi dacic ne înfăţişază, la mijloc, o cetate puternică cu ziduri şi porţi, precizată geograficeşte printr'un peisagiu caracteristic. Spre stînga, avem un lagăr roman de formă rotundă aşezat în cîmpie, pe cînd spre dreapta, dincolo de peisagiu, avem un ţinut muntos care închee o vale bine întărită şi unde se află un sat părăsit de locuitorii săi.

Grupa a doua. Trecînd la descrierea reliefelor care ne înfăţişază capitala dacă din al II-lea rezboi dacic, trebue să observăm mai întîi, că ele formează mai multe grupe, care sînt de sine stătătoare

şi care par să ne reprezinte diferitele laturi ale Sarmizegetusei. Această nouă grupă se intinde din 300 pînă în 315 (vezi fig. 2, pl. III), formînd un tot unic, izolat la stînga şi la dreapta prin copaci. Iată în cîteva cuvinte care sînt elementele distinctive: în stînga, din 300—301 se vede un lagăr roman de formă rotundă cu o singură poartă; un zid de piatră porneşte spre dreapta pînă în 301, de aici, după ce se reazimă de o muche de deal, coteşte spre fund. Acest lagăr nu pare să fie tocmai departe de cetatea dacă din dreapta; o deducem aceasta după auxiliarii romani care vin din lagăr purtînd cu dînşii scări de lemn pentru asaltarea zidurilor Sarmizegetusei [1]). Capitala lui Decebal se află clădită pe un platou, care în puntul 301 este rîpos şi înalt. Zidul, care împrejmueşte cetatea, e de piatră tăiată poligonal, poartă creneluri deasupra şi pe dindărăt două rînduri de galerii; capetele lemnelor care ţin podeala galeriilor es pe peretele din faţă al zidului. Un turn în 304; de aici încolo zidul poligonal în formă arcuită coboară continuu cu stînca pînă în 305, de unde începe să se ridice spre dreapta. Două porţi, una după alta, cu *vinea* şi *pluteus* între ele tae zidul în 305 şi 307, zid care ajunge să dispară aproape la marginea de sus a reliefului; de la 307 pînă la 309 sînt nişte maşini de rezboi a cărora descriere şi explicare o dă Cichorius şi mai ales Petersen. Terenul după ce merge un timp, pînă în 311, la acelaş nivel scoboară adînc; două turnuri în 312, un al treilea ceva mai departe în dreapta, un al patrulea în 314, închee zidul poligonal, care acum format din pietre regulat tăiate, merge direct spre colţul din 315 sus, unde atinge înălţimea sa cea mai mare.

In faţa acestui zid principal încă din 313, chiar de lîngă turnul cel mare din urmă, se desface un zid secundar, care după mai multe cotituri, se alipeşte din nou de zidul cetăţii ceva mai la stînga de colţul din 315, închizînd un spaţiu destul de larg.

In rezumat, grupa aceasta de reliefe ne înfăţişază în fond un platou destul de înalt, al căruia profil spre ambele capete scoboară într'o vălcea mai adîncă spre stînga decît spre dreapta, dincolo de vălcele terenul şi prin urmare zidul de împrejmuire se înalţă către dreapta pînă la capăt, către stînga pînă ce dă de stînca rîpoasă a solului care slujeşte drept zid de apărare pentru Daci. Privită mai

1) Vom justifica mai tîrziu această denumire.

de aproape, această grupă se desparte în două jumătăţi aproape egale prin copacul din 308, jumătăţi care par a forma o opoziţie vădită între ele ; de altminteri, această opoziţie este pusă în lumină şi prin felul de înfăţişare al personagiilor care se îndreaptă unele spre stînga, celelalte spre dreapta. Vom vedea noi ce încheiere importantă se poate scoate din această rînduire de figuri.

Grupa a treia. Grupa cea de a treia de scene, (vezi fig. 3, pl. III), care se întinde din 322 şi pînă în 333, este mărginită spre stînga şi spre dreapta de asemeni cu copaci. Ea ne înfăţişază altă vedere a Sarmizegetusei. Prima scenă spre stînga ne prezintă incendiul unor case şi palate, care, după spusa lui Petersen, nu sînt decît „palatele lui Decebal". Terenul pare deluros şi frămîntat, mai ales spre stînga ; dacă judecăm însă după înfăţişarea clădirilor, solul scoboară mereu în pantă din fund spre în faţă, unde cade brusc ca un perete drept. Mai reese din imagine, că în 325 este un şanţ adînc care merge pieziş de la dreapta spre fund şi care nu se poate vedea în toată lungimea lui. Şanţul acesta serveşte de apărare zidului cu poarta din 325. In fund, un zid de piatră închide scena ; iar în faţă între pantele abrupte ale stîncei sînt două crîmpee de ziduri cu cîte o poartă şi un turn în 324 şi 323. Mai multe construcţii rînduite pe două şiruri se văd în interior şi anume, sus, un turn rond cu cîte o aripă de clădire la stînga şi la dreapta ; mai jos, trei clădiri cu poartă şi ferestre aşezate la rînd după un turn rond însă mai mic decât cel de sus. Se pare că între aceste două şiruri de clădiri este o stradă, care se prelungeşte prin poarta cea mare a zidului pieziş din dreapta.

Din 325 şi pînă în 332 ni se înfăţişază zidul din afară al cetăţii cu mersul său neregulat şi complicat. Zidul de împrejmuire, format din pietre regulat tăiate, începe de sus în fund (în 325) merge în linie dreaptă, dar pieziş, aci este o primă poartă cu turn deasupra; apoi, după ce face un unghiu aproape drept, în 326 se înalţă şi se încovoae în acelaş timp pînă în 327, unde se află a doua poartă. Zidul acesta urcă din nou panta unui deal, care pătrunde adînc în interiorul cetăţii, pentru ca din dreptul turnului din 328 să scoboare la vale. De la 329 el iar se urcă pe panta unui deal stîncos, pînă ce se termină în 332 cu o poartă uriaşe. In 331 un alt zid transversal care vine din interior se alipeşte de zidul din afară tocmai acolo unde este un turn rond cu două etaje (în 331).

Privind în general întreaga grupă, trebue să recunoaştem că şi aici avem înfăţişarea a cel puţin două laturi din Sarmizegetusa, la care se adaugă o cetăţue externă întărită şi ea cu ziduri şi cu turnuri de apărare. Laturile capitalei însă ar putea să aibă întinderea următoare: din 325 sus şi pînă în 327 ar fi laturea din stînga, pe cînd de la 327 înainte şi pînă la poarta din 322 ar fi cea de a doua.

Grupa a patra. In fine a patra grupă de reliefe, (vezi fig. 4, pl. III), în care artistul pare că condensează elementele esenţiale pentru recunoaşterea Sarmizegetusei, este cea care se întinde din 337 şi pînă la 343 şi unde artistul ne înfăţişiază capitala dacă în urma cuceririi romane din al II rezboi. Elementele topografice esenţiale în această grupă sînt, începînd de la stînga spre dreapta următoarele: un turn cu cupolă între 337 şi 338, aşezat pe culmea unui deal; de lîngă turn începe un fel de tăetură trasă în zigzag şi cu margini paralele mai înalte; această tăetură merge spre dreapta şi în faţă, unde terenul abrupt se încheie de o parte şi de alta cu două turnuri cu poartă şi cu ferestre; de la marginea din dreapta a turnului cu cupolă începe un zid, care astupat de trupurile soldaţilor romani se încovoae spre în faţă şi la dreapta, unde în *a* are o poartă văzută în profil. Acest zid, care este de piatră cu rosturile regulate, după ce coboară în 339 şi se înalţă pe pantă în 340, scoboară din nou, pentru ca în fine să se urce pe muchea unui deal stîncos din 341 — 342; în dreptul spărturii ronde din 343 se împreună cu un zid ce vine pieziş din fund; o poartă ai căreia stîlpi apar în 343 încheie zidul. In fine, două turnuri, unul în 341 şi altul în 339, unde se termină un zid pieziş, tras drept din fund şi pînă în faţă, împlinesc notele distinctive ale cetăţii dace.

Ştim, că atît Cichorius cît şi Petersen adaogă la aceste reliefe, care ne represintă imaginea Sarmizegetusei şi pe cele care formează scena CXI, cuprinsă între 293 şi 297 (vezi fig. 2, pl. II). Dar această cetate nu are nimic de a face cu imaginea Sarmizegetusei: ea se raportă la altă cetate, care există şi astăzi în Transilvania şi a căreia localizare o vom face ceva mai departe.

Aşa dar, pentru reconstituirea Sarmizegetusei avem 4 grupe de reliefe, dintre care una (I) face parte din primul rezboi dacic, iar celelalte trei (II, III şi IV) din cel de al doilea.

Grupa I cuprinde scenele LXXIII—LXXVII (din puntul 188—202);
„ II „ „ CXIII—CXVI („ „ 302--315);

Grupa III cuprinde scenele CXIX—CXXII (din punctul 322 - 333) și
„ IV „ „ CXXIV—CXXVI („ „ 337—343).

C). La acest izvor prețios pe care-l găsim în reliefele columnei traiane, se cuvine s'adăogăm și comentariile învățaților din apus asupra acestor reliefe. Vom rezuma deci pe scurt, părerile lui Cichorius și ale lui Petersen.

Cichorius, în cele două volume ale sale de comentarii asupra columnei, ne prezintă o sumă de observații și vederi nouă care sînt prețioase și anume, unele sînt făcute cu prilejul primei grupe din întîiul rezboiu dacic, altele, care caută să lămurească grupele II, III și IV din al II rezboi. El mai încearcă să recompue forma capitalei dace și într'un excurs aparte, publicat la finele vol. III din lucrarea sa mai sus citată. Nu avem intenția să facem aci o dare de seamă a vederilor lui Cichorius; totuși trebue să spunem, că aceste vederi ale sale stau în legătură cu concepția pe care acest învățat o are despre mersul armatelor romane în rezboaele dacice. El pretinde, de pildă, că, în primul rezboi dacic, împăratul Traian, în a treia sa campanie, pornește de la Dunăre; că, după ce trece cu armatele sale podul de lemn de la Drobetae, el, luînd cărarea prin Oltenia pe la Bumbești, de aci la Rîmnic, pasul Turnu Roșu (la Olt) și pe valea Sibiului, ajunge la Mureș, acolo unde rîul primește pe stînga pe afluentul său Streiul care-i aduce apele de pe clina nordică a munților Hațeg.

In scena LXXIII Cichorius vede chiar imaginea „exactă" a localității de la Kiș-Kalan, mai la sud de revărsarea Streiului în Mureș. Zidul rond cu poarta boltită, despre care noi am spus mai sus că aparține unui castru, nu este, după dînsul, de cît un zid de piatră ridicat de-a curmezișul văii înguste a Streiului. El avea de scop să închidă comunicațiile dintre capitala regatului dac și ținuturile nordice mai bogate și mai bine populate ale Daciei. Argumentul său cel mai puternic era nu numai că „terenul din localitate (Kiș-Kalan) corespunde minunat (vollkommen) cu arătările columnei", dar mai cu seamă în indicările topografice ale scenei LXXIV. In adevăr, specific, după dînsul, în scena aceasta este acel basin dreptunghiular și acel canal cu marginile înalte, prin care curge o apă; iar basinul se află și astăzi în ființă la Kiș-Kalan, tăiat în mod natural în stîncă și în forma pe care o vedem pe columnă. Aici, la Kiș-Kalan era faimoasă în anticitate stațiunea termală, cunoscută pe tabla lui Castorius

(Peutinger) sub numele de Aquae. Şi pe aici au trebuit să treacă armatele romane cu împăratul Traian, cînd au pornit din valea Mureşului spre Sarmizegetusa

Fireşte, unele din aceste localizări ale lui Cichorius sînt greşite; totuşi aceste greşeli nu ne împiedică să recunoaştem valoarea insemnată a explicărilor sale, mai ales pentru scenele care privesc primul rezboi dacic. Aşa, de pildă, un merit însemnat al învăţatului german, este acela de a fi recunoscut în formele de munţi reprezentaţi pe columnă în scena LXXV, din 196—199, ţinutul muntos de la apusul Grădiştei (Sarmizegetusa). Acei doi munţi aşezaţi în formă de culisă unul îndărătul altuia, nu sînt de cît munţii Iordănelul şi Tăpăliga, care mărginesc spre sud pasul Porţii de fer transilvane, precum muntele în formă piramidală trunchiată, din 197—198, este muntele Mare de la nordul aceluiaş pas. Un merit şi mai însemnat de cît acesta, este explicarea ingenioasă pe care Cichorius o dă acelei procesiuni de Daci, care în scena LXXV, în genuchi sau în picioare întind braţe rugătoare către împărat şi cer ertare, iar ceilalţi pace. Această lămurire o scoate el din alăturările pe care le face între imaginile de pe columnă şi un pasagiu din Dion Cassius (LXXVIII, 9) unde sînt arătate condiţiile de pace impuse de Traian Dacilor. Tot Cichorius, spre deosebire de toţi ceilalţi comentatori mai vechi, recunoaşte în imaginea impunătoare a dacului din 199, la capătul procesiunei de Daci, pe însuşi regele Decebal, confundat mai nainte cu acel pileat dac din 193, care în chip desnădăjduit apucă genuchii împăratului.

Din nefericire, lămuririle pe care Cichorius le dă cu privire la celelalte grupe din al II rezboi sînt cu desăvîrşire greşite Căci greşită este credinţa acestui învăţat, că o bună parte din Transilvania, adică partea de sud-vest cu Sarmizegetusa, a remas, pînă la izbucnirea celui de al doilea rezboi dacic, în stăpînirea armatelor romane. Din această cauză regele Decebal, în lipsa vechii sale capitale, clădeşte o alta nouă în timpul de pace dintre cele două rezboae dacice. Această nouă capitală, după părerea lui Cichorius, trebueşte aşezată în apropiere de izvoarele Oltului, prin ţinutul munţilor Hargitta pe la Homorod.

Această credinţă greşită, îl face pe învăţatul german să bănuiască că seria de scene, unde ni se înfăţişază pe columnă (Cichorius scenele CVI– CX) mersul a două armate romane, despărţite între ele

printr'un şir de munţi, nu este de cît reprezentarea acelui marş lung şi depărtat al soldaţilor, ca să ajungă de la pasul Turnul Roşu la noua capitală. Pe două văi diferite pornesc aceste două coloane militare, una mai pe la sud pe valea Oltului, iar cealaltă ceva mai pe la nord, pe valea rîului Tîrnava mare, un afluent al Mureşului. Puntul de întîlnire al celor două coloane este şi puntul de împreunare al celor două văi, care dau la poalele unei cetăţi uriaşe, reprezentată în scena CXI şi care nu este alta de cît capitala dacă, văzută din depărtare. Concluzia finală a învăţatului german este, că noua capitală dacă trebue să fie o cetate cu întărituri puternice, cu porţi şi turnuri, cu înfăţişare semiromană; clădirile de lemn sînt aşezate pe un platou înalt, care la spate este mărginit cu un perete de stîncă abrupt, pe cînd pe laturi se înclină în pantă. In faţă, platoul cade brusc într'o prăpastie adîncă, în fundul căreia curge un rîu, iar dincolo peste apă platoul se înalţă iarăşi şi poartă întărituri romane.

La aceste elemente topografice, scoase din indicările columnei, Cichorius adaogă altele, pe care le dă scriitorul Dion Cassius, acolo unde într'o notiţă (LXVIII, 14, 3) ne vorbeşte despre comorile lui Decebal. In adevăr, iată ce ne spune scriitorul acesta: „Decebal, pentru ca averile sale să nu cadă în mînile Romanilor, pune într'o noapte robii săi să abată apele rîuşorului Sargeţia, care trecea pe lîngă palatele sale şi după ce face să sape o groapă adîncă în albia rîuleţului, îşi ascunde aici tot aurul şi bogăţiile sale, le acopere apoi cu pietre mari şi readuce în fine apele la matcă. Tot atunci ascunde el covoarele şi stofele mai scumpe în nişte peşteri din apropierea palatului. Şi pentru ca nimeni să nu cunoască ascunzătoarea pune să se ucidă robii“. Această povestire nu poate fi o legendă, zice Cichorius, căci epizodul acesta este înfăţişat şi pe columnă şi anume, momentul cînd comorile descoperite prin trădarea lui Bikilos sînt aduse în castrul roman (Cich. sc. CXXXVIII). Din această poveste resultă însă, că mai întîi, noua capitală dacă se afla lîngă albia Sargeţiei şi al doilea, că în apropiere existau nişte spelunci faimose.

Odată stabilite acestea, Cichorius se întreabă, unde a putut fi această nouă capitală? La Olahfalu se intîlnesc cele două căi de pe Olt şi Tîrnava şi tot aci, de altminteri, se sfîrşeşte şi calea de pe Homorod; deci în aceste părţi trebueşte căutată capitala înfăţişată

cu atîta pompă de către artistul columnei. Dion Cassius ne vorbește despre niște spelunci. Ei bine, tocmai acesta e puntul de plecare al lui Cichorius; căci tocmai la Olahfalu sînt mărețele spelunci de la Almaş. Aici, pe ambele maluri ale unui pîrîu, care isvorește din pantele muntelui Hargitta, se află, mai ales pe stînga, un complex de peşteri, care merg adînc în munte, cale de două ceasuri. Singura întrare în peşteră este o gaură care se află sus în peretele stîncii şi unde foarte cu greu se poate urca cineva. Această întrare nu numai că nu poate fi văzută decît de cel care o cunoaşte, dar se şi poate astupa uşor pe dinăuntru cu pietre mari.

Peştera aceasta, care multă vreme a fost folosită de oameni, cînd fugeau în fața năvălirilor, se află la poalele unui platou, căruia locuitorii îi dau numele de Kómózo, sau „cîmpul de piatră". Acest platou este închis la spate, spre răsărit, cu un perete de munte rîpos, iar din față, spre apus, cade repede în malul rîpos al pîrîului; totuşi de această parte se văd două curmături unde platoul se înclină în pantă lină. Spre sud stîncile formează de asemeni un perete drept, rîpos, pe cînd spre nord el cade lin spre cîmpie. Acest platou, astfel întocmit din fire, este un punt strategic de o însemnătate foarte mare: de pe sprinceana sa se poate vedea la depărtări foarte mari; de aceea a slujit în timpurile medievale drept ascunzătoare populației romîneşti în fața invaziilor tătăreşti.

Aici găseşte Cichorius toate condițiile topografice ale oraşului de pe columnă, precum găseşte pîrîul şi peşterile de care vorbeşte Dion Cassius. Aici deci a trebuit să se înalțe mîndra cetate, care în al II-lea rezboi dacic a slujit lui Decebal drept capitală şi a fost asediată şi în urmă cucerită de armatele romane. Dacă ruini în părțile locului sînt puține, cauza este obiceiul țăranilor de a întrebuința pietrile pentru var. Şi afară de aceasta, nu trebue să uităm că locuințele din interior, după cum arată columna, au fost de lemn, deci au putut fi nimicite prin foc şi distruse de timp.

Totuşi această localizare a capitalei dace la Homorod stă în contrazicere cu spusele scriitorilor vechi, mai ales cu ale lui Dion Cassius, care afirmă în mod lămurit, că Traian şi în al II-lea rezboi dacic cucereşte aceiaşi Sarmizegetusă, pe care o mai cucerise odinioară în primul rezboi. Contra localizării la Homorod se ridică Petersen cu toată puterea, cînd, după ce trece în revistă diferitele notițe ale lui Dion Cassius, privitoare la Sarmizegetusa, adaogă: „Nici odată în

Dion n'a fost vorba despre altă capitală decît Sarmizegetusa şi nimeni înainte de Cichorius n'a înţeles că a fost cumva vorba în al II-lea rezboi de altă cetate; nimeni n'a căutat Sargetias, care curgea pe dinaintea palatului regal în al II-lea rezboi, în altă parte decît la Sarmizegetusa" [1]).

De asemeni, Petersen se ridică şi contra ideii că o mare parte din sud-vestul Transilvaniei se afla la începutul celui de al II-lea rezboi în puterea Romanilor şi că din această pricină, Sarmizegetusa fiind ocupată, a trebuit Decebal să-şi clădească o a doua capitală în părţile de răsărit ale Ardealului. Din contra, el dovedeşte că întregul Banat şi Oltenia întreagă, la începutul rezboiului al II-lea, erau din nou în stăpînirea lui Decebal. Este poate această parte din lucrarea lui Petersen cea mai studiată şi cea mai bine probată. Lumina care se revarsă din această parte a studiului său clarifică o întreagă serie de scene.

Dar Petersen a mai dovedit, că însăşi cetatea, din al II-lea rezboi dacic, nu este în fond decît cetatea Sarmizegetusei din primul.

Pentru aceasta sîntem nevoiţi să reluăm pas cu pas argumentarea învăţatului german şi s'o prezentăm în desvoltarea ei firească, aşa precum reese din scrierile lui Petersen asupra columnei şi din excursul său de la finele volumului al 2-lea, privitor la cestiunea poziţiei Sarmizegetusei.

Ne amintim, că Cichorius comentînd scena LXXIII, socotise zidul cel semirond din faţă (în 188—189) cu o poartă boltită la mijloc, drept un zid care închide valea Streiului prin părţile de la Kiş-Kalan. Petersen însă îl ţine drept un castru şi în această privinţă are dreptate. Alăturările, pe care noi le vom face între scena LXXIII, din primul rezboi dacic şi CXIII (300—301), din al doilea pun în plină lumină această idee. Ne mai amintim de asemeni, că Cichorius vorbind despre scena LXXIV, găsise între imaginea acelui rîuşor care curge din deal, de sub un turn rond (în 1901) spre un basin pătrat din faţă şi forma basinului tăiat în stînca de la Kiş-Kalan, o asemănare care-l făcuse să localizeze scena LXXIV în părţile de la această staţiune termală faimoasă în anticitate, precum pare a fi şi astăzi. La acestea Petersen răspunde alăturînd scena LXXIV de scena CXXIV, din al doilea rezboi, unde atît turnul

1) E. Petersen, *Trajans dak. Kriege*, II, pag 8.

rond din fund şi de după dealuri, cît şi albia şerpuitoare a rîuşorului, care se pierde în basinul cel pătrat, se regăsesc identice. Deci nu se poate deslipi scena LXXIV de scena CXXIV, care ne înfăţişază căderea Sarmizegetusei. Dacă una se petrece în împrejurimile Sarmizegetusei şi cealaltă tot acolo trebueşte pusă.

Dar Petersen nu se opreşte aici: el nu alătură de scena LXXV numai scena LXXIV, dar chiar şi pe cea din dreapta, scena LXXVI. Cu modul acesta el alcătueşte o grupă unică, mărginită la stînga şi la dreapta, şi deci izolate de celelalte grupe, cu cîte un copac (în 188 şi în 202). Această grupă se compune dintr'o scenă centrală, Traian stînd pe tribunal şi înconjurat de legaţii şi signiferii legiunilor sale (193 — 194) şi două scene laterale: la stînga (din 190 pînă în 197) lagărul roman cu zidurile, porţile şi întăriturile sale, iar la dreapta (în 198—202), Sarmizegetusa, ale căreia ziduri le dărîmă Dacii, pe cînd locuitorii daci scoboară din munţi şi părăsesc ţinutul. Atît lagărul roman cît şi Sarmizegetusa sînt arătate ca fiind văzute din spre răsărit şi anume, lagărul roman se reazimă cu flancul său stîng de colinele din sudul cîmpiei Haţeg şi se întinde departe în cîmpie spre nord, unde se află aşezată Sarmizegetusa. Numai din această parte (adică din spre est) putea spectatorul să vadă între ele, precum este înfăţişată pe columnă, tăietura între munţi a pasului Poarta de fier transilvană spre vest.

Această concluzie are pentru Petersen o importanţă hotărîtoare: ea îl face să recunoască în cetatea din al II rezboi formele cetăţii din primul, cetate, care mai ales din pricina peisagiului caracteristic dimprejur, fusese recunoscută ca fiind Sarmizegetusa, dar acum restaurată şi mai bine întărită. Insă în cetatea din al II rezboi s'aŭ adaos, după învăţatul german, pe deoparte la stînga, lagărul roman, iar pe de alta la dreapta, întăriturile de la Poarta de fier. Petersen apoi reia şi el cele 4 grupe cu reprezentări ale capitalei dace. precum făcuse Cichorius, numai că le împarte altfel.

Grupa I) cu scenele LXXIV—LXXVI din anul 102, corespunde cu grupa I a noastră;

« II) cu scena CXI, Sarmizegetusa văzută în perspectivă;

« III) cu scenele CXIII—CXVI, corespunde cu grupa a II a noastră;

« IV) cu scenele CXIX—CXXII, corespunde cu grupa a III a noastră;

Grupa V) cu scenele CXXIV—CXXVI, corespunde cu grupa a IV a noastră; aci ni se înfăţişază vederea Sarmizegetusei, acum însă în puterea Romanılor.

Comparînd între ele aceste diferite imagini, Petersen găseşte între ele puncte de asemănare. Mai întîi el cercetează grupa a V, care este cea mai clară din toate imaginele capitalei dace de pe columnă. Aici se văd foarte bine cele trei părţi ale oraşului, despărţite prin zidurile interioare şi aproape paralele *aa* şi *bb*. (Vezi fig. V, Petersen, *Tr. dak. Kriege*, planşa vol. II). In stînga în partea de răsărit, însemnată cu litera A, se află castrul roman, în mijloc, unde este litera B, avem Sarmizegetusa, pe cînd în partea dreaptă (apus) litera *b*, este imaginea porţii de fer transilvane.

Odată stabilit aceasta, învăţatul german găseşte asemănări evidente între imaginea Sarmizogetusei din grupa V-a şi aceia din grupa IV-a. Zidurile au aceleaşi forme, aceiaşi direcţie, urmează variaţiile solului în acelaş chip, au chiar şi aceleaşi divizii în trei. Este o deosebire însă: în grupa a IV-a în stînga, acolo unde, zice dînsul, că a fost castrul roman, se văd nişte case romane, care lipsesc în grupa V-a, cu toate că au comun cele două turnuri din faţă. Dar lipsa se explică prin faptul că aceste clădiri au fost distruse de Daci prin flacări; deci nu mai puteau fi în locul lor atunci cînd cetatea a căzut în puterea Romanilor.

Dovedită asemănarea între oraşul din grupa V-a şi cel din grupa IV-a, Petersen nu se opreşte aici. El găseşte asemănări şi între imaginea oraşului din grupa V-a şi aceia a oraşului din grupa I-a, adică a oraşului din primul rezboi dacic. Intre amîndouă este comun turnul din fund, care în grupa V-a este cu cupolă deasupra, pe cînd în grupa I este fără cupolă; au comun de asemeni forma terenului, deluros în fund şi căzînd în faţă pînă ce devine şes; au comun rîuşorul cu albia sinuoasă, care în grupa I se pierde într'un basin pătrat, pe cînd în grupa V-a are forma unei căi în zigzag. Acest rîuşor, după Petersen, este acel Sargeţia, care trecea pe lîngă palatul lui Decebal şi unde regele şi-a ascuns comorile sale. Au comun în fine forma zidului lung din faţă cu toate variaţiile sale, care, după Petersen, închidea castrul roman.

Pînă aici întreaga demonstraţie este admirabilă, în contra ei nu avem nimic de zis. Singurul lucru, contra căruia ne ridicăm, este greşita idee a lui Petersen, că oraşul dac din al II-lea rezboi

se compune din trei părţi: din castrul roman spre stînga, Sarmizegetusa la mijloc şi adaosul Porţii de fier la dreapta. Noi susţinem, — şi o vom dovedi aceasta, — că partea din stînga, pe care învăţatul german o ţine drept castrul roman, nu este alta de cât cetatea Sarmizegetusa. Nu mai puţin ni se pare o greşală idea lui Petersen, de a identifica grupele I, IV şi V cu grupa III, care, deşi ne dă imaginea capitalei dace, ne înfăţişază totuşi altă lature. De-asemeni o greşală este şi părerea, pe care Petersen o împrumută de la Cichorius, că oraşul sau cetatea înfăţişată în grupa II, este tot imaginea Sarmizegetusei. In fine o greşală şi mai mare este convingerea, că Sarmizegetusa se aflǎ aşezată pe un platou cu spatele rezemat de un perete abrupt de munte, că prin urmare capitala dacă nu avea de cît trei laturi, una în faţă şi două laterale. Cu toate aceste greşeli însă, trebue să recunoaştem, că atît observaţiile cît şi concluziile lui Petersen, sînt de o valoare nespus de mare şi că ele ne dau în multe părţi cheia de deslegare a problemei noastre, asupra reconstituirei Sarmizegetusei.

CAPITOLUL II

FORMA SARMIZEGETUSEI

DUPĂ RELIEFELE COLUMNEI

RESUMAT Terenul şi forma castrului roman din Grădişte ne lămureşte reliefele de pe columnă privitoare la Sarmizegetusa Cetatea reprezintată în scenele LXXIV—LXXV pe columnă are forma dreptunghiulară, cu laturile *a-b'*, *c-o-b*, şi *a-a' b'-A'*. Laturea b'-A' în loc să fie paralelă cu a-a', cum se cuvenea, este un fel de continuare a laturei a-b' Identitatea de formă între cetatea reprezintată pe columnă şi ruinele actuale de la Grădişte, deci scena LXXIV—LXXV ne înfăţişază chiar Sarmizegetusa dacă, văzută din nord. Scena LXXVI ne înfăţişază întăriturile de la pasul Selii, la nord-vest de Sarmizegetusa Ruinele cetăţii din Selea, descrise de către protoereul N Munteanu din Grădişte, corespund cu arătările columnei Această localizare a cetăţii din scena LXXVI la Selea explică şi condiţiile de pace «Să dărîme Dacii întăriturile şi să părăsească ţinutul ocupat» transcrise de Dion Cassius Pentru ce alipim scena LXXIII la grupa Sarmizegetusei? Identitatea între scena LXXIII şi CXIII. Cetatea din scena CXIII e în apropiere de Sarmizegetusa ea se află între capitala dacă (scena LXXV) şi cetatea reprezintată pe columnă în scena CXI. Cetatea din CXI este identică cu cetatea actuală din Colţea, ale căreia ruini ne înfăţişază tocmai forma de pe columnă Planul cetăţii actuale din Colţea Identitatea aceasta ne impune conclusiile: a) artistul columnei copiază fără nici o schimbare realitatea, b) turnurile arătate pe columnă ca fiind de lemn sînt în realitate şi ele tot de piatră. Lagărul roman înfăţişat în scena CXIII se află la dealul lui Balint Valurile şi cetatea rondă din Balint descrise de protoereul N Munteanu.

Imaginea Sarmizegetusei romane, aşa precum ne o arată ruinele de la Grădişte şi publicaţia baronului de Hohenhausen, are următoarele caractere: forma este a unui castru dreptunghiular, aşezat pe un teren înclinat în pantă lină de la nord la sud; prin castru, trecînd rîul Clopotiva, profilul laturilor care merg de la răsărit spre apus

scoboară continuu de la colţuri spre albia rîului. Către apus terenul stîncos cade mai la dreapta de şanţul de împrejmuire într'o vălcea adîncă. Spre răsărit de castru, însă ceva mai la sud, au fost odinioară nişte peşteri din care izvora apă abundentă. Peşterile, după cum spune tradiţia, au fost astupate cu zid de piatră. Alături de izvor se vede o măgură, care trebue să ascundă sub ea urmele unui turn rotund. Cu aceste elemente topografice pe care ni le dă realitatea, sîntem noi în stare să ne orientăm mai bine în analisa reliefelor de pe columnă, privitoare la Sarmizegetusa.

In primul rînd clar se arată înaintea ochilor noştri forma terenului pe care se află cetatea din prima grupă (scenele LXXV—LXXVII, 190—202). Şi anume, solul scoboară în pantă lină din fund spre în faţă. Pentru ca să exprime această idee, artistul a introdus următoarele două amănunte: întîi, a pus imaginea acelui pîrîu, care răsărind din deal, de la poalele turnului rond se pierde în basinul pătrat din faţă, în 191 şi al doilea, a înfăţişat figurile soldaţilor rînduite pe planuri diferite[1]) Aşa în primul plan sînt călăreţii care ţin caii de hăţuri, pe al doilea, sînt auxiliarii romani care beau apă din rîuşor şi legionarul care urcă panta cu bagagiul în spate, iar pe al treilea, este un al doilea legionar, care merge spre turnul rond din fund.

Şi mai clar este felul cum înfăţişază artistul columnei zidul cel lung din dreapta turnului rond, din 192—196. (vezi fig. 1, pl. III). Privindu-l cu luare aminte el are vădit forma unui dreptunghiu Avem mai întîi, zidul de piatră *a b'*, care se întinde din 292, adică de la poarta semideschisă şi pînă în 195, în *b'b*, unde se află poarta de lemn închisă. Paralel cu această lature se vede în fund o alta *c o b*, care începe în dreptul spărturii ovale din 192, în puntul *c* şi merge spre dreapta pînă dincolo de puntul *o*, unde restul zidului nu mai este înfăţişat. A treia lature trebue s'o formeze zidul *a'—a*, care porneşte pieziş de la spărtura ovală şi ţine pînă la poarta semideschisă din 192 Ea se tae de sigur în unghiu drept cu celelalte două, însă pentru ca să reducă lăţimea castrului,—artistul, ca să înfăţişeze scena „supunerii" pe banda îngustă a reliefului, avea nevoe de spaţiu,—el a dat laturilor din stînga şi din dreapta o direcţie

1) Pentru înţelegerea mai clară a lucrului se poate privi scena, zisă a «supunerii Dacilor», de la finele primului rezboi, publicată de C Cichorius (scenele LXXIV—LXXVI).

piezişe. Aşa dar, o primă concluzie: zidul din scena LXXV are forma unui dreptunghiu, aşezat pe un teren înclinat care scoboară din fund spre în faţă.

Dar care este a patra laturo a dreptunghiului? Firesc ar fi fost ca artistul s'o înfăţişeze paralel *(b—b)* cu cea din stînga *(a' a)*; în cazul acesta însă claritatea tabloului său ar fi suferit: mai întîi zidul din faţă *a—b'* ar fi acoperit o bună parte din zidul pieziş,— al patrulea al dreptunghiului,—apoi, înfăţişarea laturei a patra ar fi ocupat o parte din interiorul lagărului şi prin urmare artistul n'ar mai fi putut s'arate şi pe soldaţii romani, care cu bagagiile pe spate pornesc din castru spre turnul din stînga. De aceia, nevoit a fost să îndrepte laturea pieziş spre dreapta şi nu spre stînga, din *b'* în *A'*. Dar artistul ca să distingă şi mai bine laturea aceasta de laturea *a—b'*, a introdus un amănunt, care are valoarea sa: pe cînd toate celelalte laturi sînt împrejmuite cu ziduri de piatră, aceasta singură *(b'—A')* este închisă cu valuri şi şanţuri trase pe un teren şi el stîncos şi abrupt. Afară de aceasta, laturea *b'—A'* nu este regulată, ea nu merge în linie dreaptă, ca celelalte laturi, ci pare neregulată. In fine, un ultim amănunt: laturea aceasta cu cît ne depàrtăm din stînga spre dreapta cu atîta este mai înaltă şi mai stîncoasă. Deci o a doua concluzie: laturea cea de a patra a lagărului este neregulată, accidentată şi aşezată pe un teren stîncos, care se înalţă mereu spre dreapta; dreapta aici însă înseamnă în realitate, fund.

Conclusia generală pe care o scoatem din analisa imaginei de pe columnă din scena LXXV este cea următoare: cetatea are forma dreptunghiulară, cu laturea cea lungă îndreptată de la stînga spre dreapta; ea se află pe un teren care scoboară în pantă lină din fund spre în faţă; iar laturea din dreapta ocolind muchea unui sol stîncos şi abrupt este neregulată. La stînga acestui lagăr se vede pe culmea unui deal un turn rotund (R) de la poalele căruia isvorăşte un pîrîu care merge la vale spre linia din faţă. Cine nu vede însă din această descriere desăvîrşita potrivire dintre spusele columnei şi resultatele dobîndite de noi din cercetarea ruinelor cetăţii romane Sarmizegetusa?

Ne credem îndreptăţiţi să conchidem că, ceea ce artistul ne arată în scena LXXV nu este imaginea castrului roman din sud de Sarmizegetusa, precum o susţine Petersen, ci însăşi capitala fai-

moasă a lui Decebal [1]). Dacă conclusia aceasta se impune, atunci ni se impune şi conclusia următoare: Sarmizegetusa este înfăţişată din nord, adică văzută de observator din spre nord şi prin urmare laturea cea lungă din faţă *(a—b')* este laturea de nord, cea scurtă din stînga *(a'—a)* este laturea de răsărit, pe cînd cea întărită cu *aggeres* şi *vinea (b'—A')* este laturea de apus; fireşte laturea care se vede în fund *(c—o)* este o parte din laturea de miază-zi.

Vederea Sarmizegetusei este făcută deci de artist cam din locul unde astă-zi se află amfiteatrul. In această poziţie se lămuresc minunat de bine şi celelalte amănunte topografice de pe columnă. Şi de fapt spre dreapta, către apus, se văd cei doi munţi traşi unul îndărătul altuia, Iordănelul şi Tăpăluga, acesta din urmă mai înalt; tot către apus se află la depărtare de 3—4 km. pasul cel strîmt, numit Poarta de fier transilvană. Şi apoi cotind spre nord-est muntele Mare şi muntele de alături, zis al Cornavelii (din 197 pînă în 199), care cade întocmai ca pe columnă, brusc spre răsărit, unde este pasul Selii.

Cu această localizare înţelegem în fine şi rostul acelui zid cu turnuri de lemn dintre 199—201, precum se lămureşte şi rostul locuinţelor de pe munte dintre 200 şi 201. Am admis mai sus că între scena LXXV şi LXXVI este o legătură pe care o recunoaşte de altminteri şi Cichorius în cuvintele: „ambele scene (LXXV şi LXXVI) sînt în raporturi foarte strînse, care le face să formeze un tot unic".

Cichorius pretinde că scena LXXVI se desparte în două jumătăţi, cea de la stînga, care ne înfăţişază două ziduri, dintre acestea cel din faţă este aproape cu totul distrus, iar cealaltă jumătate în dreapta, ne arată un ţinut muntos, întretăiat din pricina direcţiei dealurilor în mai multe văi. Pe culmea unuia din dealuri se văd „mai multe colibe mici de lemn". In prima jumătate a scenei LXXVI ni se înfăţişază, zice dînsul, Sarmizegetusa, în momentul

---

1) Şi nu este imaginea unui castru roman pentru motivul că, în această suposiţie nu s'ar explica nici de cum unele amănunte foarte caracteristice. Aşa de pildă, pentru ce Romanii ar fi făcut castrul lor o parte din zid, iar alta din val de pamînt cu palisadă? Pentru ce, de asemeni, porţile care au turnuri, unele sunt terminate şi altele nu? Pentru ce să se abată artistul cu prilejul acestui castru roman de la imaginea obişnuită a castrelor romane înfăţişate pînă acum, care mai toate sînt pătrate sau dreptunghiulare?

de a fi dărîmată; iar în a doua, este o imagine tipică pusă de artist, pentru ca să ne ilustreze expresiunea raportată de Dion Cassius, „să părăsească Dacii teritoriul ocupat“ de Romani.

Curioasă idee! Căci, cum este oare cu putință să crează cineva că, în niște ziduri înguste cu două mizerabile turnuri de lemn (dindărăt de 199) se învederează imaginea acelui oraș vestit, a căruia formă din al doilea rezboi dacic ne dovedește mărimi impunătoare? E oare cu putință ca artistul, care pe columnă mai sus (în scena XXII) a reprezintat în proporții mari un oraș cu mult mai mic, Tibiscum, să dea Sarmizegetusei o imagine așa de neînsemnată și meschină? Firește că nu. Noi însă pretindem, că în scena LXXVI ni se înfățișază întăriturile de la pasul Selii, pas așezat la nord-vest de cîmpia Sarmizegetusei.

In adevăr, scena LXXVI (Cichorius 199—202), ne înfățișază un ținut muntos, mai ales spre dreapta. In fund, în puntul 200—201, se înalță un munte abrupt spre stînga și frămîntat spre dreapta De aci se lasă, spre stînga și în față, o coamă din ce în ce mai scundă cu cît ne apropiem de marginea scenei anterioare (LXXV); iar din această coamă se desfac șiruri paralele și secundare, a cărora direcțiune este perpendiculară pe coama principală. Un zid de piatră, cu rosturi regulate începe de jos din 199, merge cotind pe la spatele lui Decebal, apoi de la jumătatea reliefului o ia drept spre colțul de sus din dreapta, unde între 200 și 201 se reazimă de muntele rîpos de care vorbeam mai sus. Așa dar, avem lămurit o vale pe care zidul de piatră o închide. In 199 jos, zidul este în parte sfărîmat de doi Daci, care izbesc cu cazmalele în pietre și le risipesc, pe cînd un comat dac șoptește ceva la urechea unui pileat, care stă la spatele lui Decebal. Două turnuri, din care nu se vede de cît scheletul lor de lemn cu ferestrele, porțile și frontoanele lor triunghiulare, sînt indicate îndărătul zidului. In fine, în 200, pe culmea dealurilor se află niște căsuțe cu fronton și cu ferestre înșirate la rînd una lîngă alta. Este imaginea unui sat neînsemnat, a căruia locuitori l-au părăsit; căci de pe înălțimi coboară barbați, femei și copii, care tîrăsc cu dînșii turmele lor de boi, de capre și de oi. In expresiunea figurilor, în atitudini și gesturi se vede că acești oameni își lasă căminul lor cu durerea în suflet și în contra voinței lor.

Ei bine, imaginea scenei de pe columnă nu este alt-ceva decît

imaginea terenului real de la pasul Selii. La capătul muntelui Mare spre nordest se află o vale foarte îngustă, dincolo de care se înalţă coama unui munte în formă de ciocan, caşi cel înfăţişat pe columnă în 198—199, care are aproape înălţimea muntelui vecin din stînga şi care poreclit de popor cu numele de dealul Cornavelii, este însemnat pe harta austriacă cu denumirea de vîrful Mărului. Dincolo, mai spre dreapta de acest munte, se află o nouă curmătură, mult mai adîncă şi mai largă şi care se reazimă de clina abruptă a vîrfului Selii, constituit, întocmai ca şi pe columnă, dintr'o sumă de dealuri, care mărginesc mai multe văi.

Dar nu numai poziţia terenului corespunde cu arătările columnei în scena noastră, ci şi rămăşiţele de zidărie veche din părţile locului. In primul rînd există un val, care probabil începea jos, poate chiar lîngă malul apei, care vine dinspre Zăicani, urcă panta dealului spre nordest şi se termină la panta rîpoasă de apus a vîrfului Selii. La marginea de apus pe culmea Cornavelii se află, după spusa locuitorilor, un turn de piatră, din care n'a mai remas decît temeliile ; în jurul acestui turn ceva mai jos era un şanţ adînc şi lung. Sub vîrful Selii însă pe culmea dealului, care se pleacă spre câmpia Grădiştei, se află o sumă de resturi de zidărie veche. Iată în privinţa aceasta ce ne spune protoiereul Nicolae Munteanu, a cărui cultură literară şi istorică dă observaţiilor sale o valoare preţioasă.

«Cercetînd acum după sărbători locurile de care amintiţi în preţuita-vă scrisoare, mie mai în urmă trimisă, în meritul celor exprimate îmi permit a vă comunica următoarele :

In partea nordvestică a Sarmizegetusei, sau pe culmea dealului, azi numit „Selea",--pe care l'am cercetat cu deamănuntul,—se află urmele alor vre-o patru pimniţi vechi. Zidul acelora e de calibrul zidurilor vechi din lăuntrul cetăţei, deşi trebue să fie contimporane. Mărimea acelora e de circa 12—15 metri pătraţi la una. Distanţa de 20 m., de la pimniţi spre vest, după cum mi-a arătat însuşi proprietarul locului, se văd deabea urmele unei case. Proprietarul mi-a spus şi măsurat spaţiul cît a cuprins acea casă, circa 10 m. lungă şi 8 m. largă. Grosimea zidului apare circa la 80 c. m. ; se vede a fi fost o casă puternică. In locul unde se află aceste e o poiană frumoasă, încîntătoare, cinctată de toate părţile cu deluţe şi stretăiată de drumul ce duce la Poieni. In apropiere de pivniţi şi casă mi-a

arătat locul unde a fost o fîntînă şi în care tradiţia poporală susţine că au fost ascunşi tesaurii lui Decebal, transportaţı în decurs de şapte zile pre nouă cămile. In locul acesta se afirmă a se fi făcut săpături de nescari Germani,—dar ce au găsit nu se ştie. De fapt cărămidă romană au aflat şi alţii.

Părerea mea modestă e că şi aici a fost o vigiliă, — după ce această posiţie din punt strategic dominează mai bine întreaga vale pînă la Poarta de fier. Mi s'a spus că de către Zăicani, în direcţia sudvest de la Selea, pe coama dealului Iordănel, a fost alt turn de vigiliă. Considerînd înălţimea dealului acestuia, acela domina departe peste Poarta de fier pînă pe la Bouţarc. Deci pentru apărarea Ulpiei Traiane de surprinderi neprevăzute se vede că strămoşii au avut telegraf mai admirabil ca al lui Marconi, fără sîrmă, anunţa semnalul prin focuri şi da şi alarmul la timp garnizoanei pentru a putea lua defensiva la timp". 1906, Grădişte, 25 Ianuar.

Din aceste observaţii o conclusie importantă ni se impune: în scena LXXVI, artistul columnei ne înfăţişază întăriturile de la pasul Selea, precum şi localitatea dacă la răsărit de pas sub chiar vîrful muntelui Selea.

Conclusia aceasta însă ne lămureşte în acelaş timp şi spusele lui Dion Cassius, privitoare la condiţiile de pace impuse de împăratul Traian regelui învins Decebal. Intre condiţii erau şi acestea, ca regele dac „să înapoieze pe inginerii romani trimeşi lui de către Domiţian, să predea pe fugari, să dărîme întăriturile şi să părăsească ţinutul ocupat". (*τούς τε μηχανοποιοὺς παραδοῦναί καὶ τοὺς αὐτομόλους ἀποδοῦναι, τὰ ἐρύματα καθελεῖν καὶ τῆς χώρας τῆς ἑαλωκυίας ἀποστῆναι*). Dion Cassius, LXVIII, 9.

Toată discuţia era: impus-a oare Traian lui Decebal să dărîme zidurile de apărare ale Sarmizegetusei chiar şi ale celorlalte cetăţi dace de pe teritoriul ocupat de Romani, precum susţine Cichorius, sau prin aceste „întărituri" noi trebue să înţelegem anume ziduri de apărare? In sine privit lucrul, s'ar părea foarte curios, cum împăratul roman să ceară distrugerea zidurilor Sarmizegetusei, cînd el ocupă chiar capitala dacă şi lasă într'însa o garnizoană. Cassius ne spune lămurit că, „după ce Traian a pus în ordine totul, lăsînd o garnizoană în Sarmizegetusa şi în restul ţării, se întoarse în Italia". (*Ταῦτα συνθέμενος καὶ στρατόπεδον ἐν Ζαρμιζεγεθούσῃ καταλιπών, τὴν τε ἄλλην χώραν φρουραῖς διαλαβὼν ἐς Ἰταλίαν ἀνεκομίσθη*. Dion Cass. LXVIII, 9.

In casul acesta, este oare de admis că Traian să fi cerut dărîmarea unei cetăţi, în care tocmai avea să rămîe o garnizoană romană? Cererea ar fi fost nechibzuită.

Columna însă ne lămureşte acum pe deplin rostul cererii lui Traian. Căci, dacă în scena LXXVI noi trebue să vedem imaginea întăriturilor din Selea, atunci cererea lui Traian a avut de scop, ca Dacii să nimicească întăriturile care ar fi putut să împiedice într'un chip sau altul mişcările armatelor romane, să nimicească acele cetăţui care aveau o importanţă strategică mare In această categorie intrau de sigur întăriturile de la Poarta de fier transilvană, precum şi cele de la pasul Selii, pentru că unele ar fi împiedicat comunicaţiile Romanilor din Sarmizegetusa cu provinciile de peste Dunăre, Moesia în primul rînd, iar altele, cele de la Selea, fiind-că dominau trecerea cea importantă din cîmpia Haţegului spre Banat prin Poieni Aceste întărituri trebuiau pentru siguranţa Romanilor distruse şi tocmai aceasta fac Dacii din primul plan în scena LXXVI.

Odată cu nimicirea întăriturilor Traian a mai impus şi „părăsirea ţinutului ocupat de Romani“ Este întrebarea, care ţinut trebuiau locuitorii Daci să-l părăsească? Tot teritoriul căzut în mîna lor? Nu, căci ar fi fost absurd aceasta, să ceară Dacilor părăsirea Banatului întreg şi a Olteniei de astă-zi, care prin încheierea păcii căzuseră în mîna Romanilor. Aceasta n'a putut-o cere împăratul. Din contra, o datorie elementară îi impunea să izgonească populaţia dacă de pe teritoriul puntelor strategice mai importante. Aşa trebue să fi fost cu locuitorii aşezaţi la poalele Selii, lîngă pasul cel întărit de care am vorbit mai sus Era pentru Romani o elementară datorie să pue mîna pe acest pas, precum şi pe cel de la Poarta de fier; deci, din aceste locuri Dacii trebuiau să se retragă. Şi tocmai acest moment îl înfăţişază artistul columnei în jumătatea din dreapta a scenei LXXVI. Cu această soluţie se lămureşte şi ultima întunecime care învăluia scena cea mare, zisă a „supunerii Dacilor“.

Ne mai remîne să ne dăm seamă despre scena LXXIII, pe care noi am alăturat-o mai sus la grupa noastră. De ce această alipire? Cichorius localizase scena în părţile de la Kiş-Kalan (Aquae). Petersen din contra o identificase cu scena LXXV, adică cu lagărul roman de lîngă Sarmizegetusa. Această din urmă părere, deşi este mai aproape de adevăr, este totuşi greşită.

In adevăr, lagărul roman din scena LXXIII, din puntul de vedere al formei și poziției sale geografice se aseamănă cu cel reprezentat în scena CXIII, din al doilea rezboi. Comun au forma neobișnuit rondă, comun au poarta lor unică, comun au dealul din afara zidurilor, comun au în fine valul care pornește de lîngă poartă și se sprijină de deal. Deosebirea e numai că în scena LXXIII valul e în construcție, pe cînd în CXIII este gata. Concluzia este: lagărele sînt aceleași; deci unde va fi localizat unul, va fi localizat și celalt

Un element prețios pentru orientarea noastră ni-l dă imaginea scenei CXIII și anume: soldații romani, ca să poată escalada zidurile cetăței dace din scena CXIII—CXIV,—care după Petersen nu este de cît Sarmizegetusa,—aduc cu dînșii scări de lemn din lagărul de unde pornesc atacul lor. Acest amănunt ne indică lămurit că lagărul roman nu era departe de cetatea dacă. Dar atunci, dacă lagărul roman din CXIII este în apropiere de Sarmizegetusa, tot în apropiere trebue să fie și castrul LXXIII, cu care este identificat.

Se pune întrebarea însă, unde anume în împrejurimile Sarmizegetusei trebuește localizată scena CXIII? Respunsul ni-l dă precizarea geografică a scenei CXI: dacă izbutim să localizăm scena CXI, prin aceasta am localizat și scena CXIII și deci scena LXXIII.

Petersen și Cichorius cred că scena CXI este imaginea Sarmizegetusei văzută din depărtare și oarecum în perspectivă. Noi însă credem că artistul a înfățișat în această scenă imaginea cetății Colțea de pe malul rîpos al rîului de Mori din Transilvania, lîngă Clopotiva. Motivele în favoarea acestei localizări sînt destul de convingătoare.

Cetatea reprezintată pe columnă (vezi fig. 2, pl. II) se întinde din 293 pînă în 297; ea este încadrată de munți înalți și rîpoși, mai ales spre stînga. Cetatea are o formă foarte caracteristică. Zidul din față este format din 2 jumătăți arcuite și aproape egale; jumătatea din dreapta are o poartă cu turn de lemn deasupra; turnul are două etaje, cu o fereastră mai mare sus și două altele mai mici jos. Jumătatea de zid din stînga este mai complicată; o parte a zidului este arcuită, restul spre stînga este în linie dreaptă. In față avem un al doilea zid, care în 295 are o portiță și mai spre stînga un turn cu galerie de lemn. Indărătul zidului se văd două turnuri, dintre care cel din dreapta este mai mare și are două etaje.

In fața cetății pe planul din mijloc se văd 5 Daci, care par neliniștiți de vestea adusă de unul dintr'înșii; acesta sosește din

dreapta. In interiorul cetăţii zărim alţi 7 Daci, de asemeni în prada celei mai vii frămîntări sufleteşti: unii gesticulèază, alţii pornesc spre poarta deschisă din dreapta, pe cînd cîţi-va parcă ar voi să rămînă înăuntru. Pricina acestei frămîntări sufleteşti nu poate fi de cît sosirea acelor auxiliari romani arătaţi lîngă poalele muntelui rîpos din stînga în 294. O deducem aceasta mai ales din privirile acelor doi Daci din planul de mijloc, care privesc spre stînga. De această sosire a Romanilor se pare că au cunoştinţă şi cei din interiorul cetăţii şi toată gesticularea lor energică şi deci discuţia aprinsă între ei nu are de cît un singur scop: a hotărî de trebue sau nu să rămînă mai departe în cetate şi s'o apere contra unui asediu în regulă al Romanilor, sau s'o părăsească pentru a se retrage în interiorul regatului. Părerile Dacilor sînt împărţite.

Ei bine, cetatea dacă reprezintată de artistul columnei, s'a păstrat minunat: ea nu este decît cetatea cunoscută sub numele de Coldsvar, sau cetatea Colţii. Imaginea, reprodusă la fig. 3, pl. II, este o fotografie scoasă după un admirabil tablou pictat de talentatul profesor C. I. Stefănescu; de altminteri înfăţişarea cetăţii se poate vedea pe cărţile poştale din Haţeg. In faţă se văd cele două turnuri, unul la stînga, celalt la dreapta, iar la mijloc zidul, care, format din două jumătăţi se tae în unghiu obtus ; îndărătul zidului se înalţă un turn uriaş; poarta, caşi pe imaginea columnei, se află la dreapta, dincolo de turnul din această parte. Zidul de împrejmuire s'a păstrat încă bine; iar de prin cadrul ferestrilor se desfăşură înaintea privitorului priveliştea cea mai încîntătoare. Spre miază-zi vederea se perde în lungul văii sălbatice a rîului de Mori, pînă unde zarea este închisă de masa impunătoare a misteriosului Retezat, cel mai înalt munte din şirul întreg al Haţegului. Spre miază-noapte, zarea se deschide şi mai largă, căci înaintea ochilor fermecaţi se desfăşură pînă aproape de Mureş valea luminoasă a Streiului. Dar toată poezia acestor ruini stă în mărimile uriaşe ale zidurilor, pe care au crescut copaci bătrîni ; stă mai cu seamă în fermecătoarea lor armonizare cu natura sălbatică şi grandioasă a ţinutului.

Dacă întrăm pe poarta (F) de pe laturea de nord, poartă de 2m50 lărgime, dăm într'o curte foarte îngustă de formă neregulată, cu clădiri de jur împrejur. Şi anume, spre apus trei camere în şir (H, I, J), dintre care cea din mijloc e pe jumătate mai îngustă de cît

celelalte două. Spre răsărit era un zid (o o) cu cîte un turn la capete (D, E); iar spre sud avem o primă cameră (K), care comunică cu curtea printr'o poartă, şi spre est cu turnul E. In fine la miază-zi se află un turn mare (L) de formă pătrată. Inălţimea lui trece de 16 m. Fiecare lature a turnului avea peste 10 m. lăţime, iar zidul o grosime de 2 m. Turnul avea cel puţin 3 etaje; o deducem aceasta din urmele pătrate ale grinzilor care serveau de podele fiecărui etaj. Fereastra de jos de la laturea de sud este mare, largă şi încadrată cu lespezi mari de piatră, peste care sus se sprijină un arc boltit. Mai este o a doua fereastră pe laturea de vest. Cetatea a fost zidită ca să închidă calea unei armate vrăjmaşe, care ar fi venit de prin Oltenia, prin valea de la poalele muntelui Retezat.

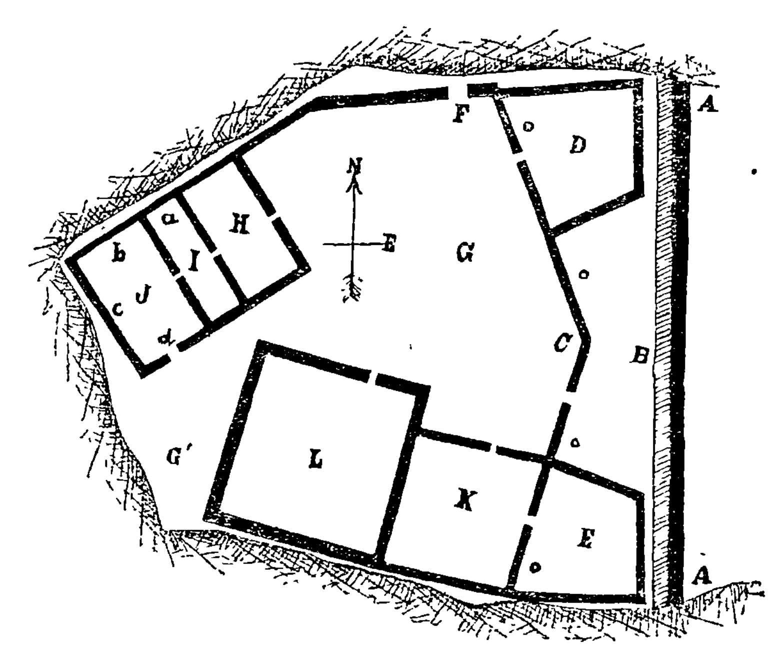

Fig 2. Planul ruinelor de la Colţea

Colţea era o cetate de o tărie extraordinară. De altminteri architectul nemulţumit cu tăria posiţiei naturale a cetăţii, clădită pe colţul unui munte abrupt, nemulţumit de asemeni cu tăria zidurilor şi turnurilor de apărare, el a mai adaos, în afară de zidul circular şi şanţul dinainte-i (A şi B), despre care am vorbit, el a mai adaos la 50 m. departe de cetate, acolo unde este limba de pămînt mai îngustă, o nouă întărire: a pus să se sape un şanţ larg de peste 5 m., iar cu pămîntul scos dinăuntru a făcut un val, cam de 4 m. înălţime; şanţul şi valul merg din margine în margine a pasului, care spre miază-zi, caşi spre miază-noapte, se prăvăleşte într'o prăpastie înfiorătoare.

Descrierea acestor ruini ne arată cît de adevărată este afirmarea noastră de mai sus, că în scena CXI ni se înfăţişază cetatea Colţii. Nu mai stăruim asupra lucrului. Cetatea Colţii este, poate, ilustraţia cea mai convingătoare despre realismul columnei; ea ne arată pînă la evidenţă cît de veridic este artistul reliefelor, care ne înfăţişază luptele lui Traian cu Dacii; ea ne dă măsura calităţilor şi de sigur a defectelor acelui artist: fantasia nu are nici un rol în toată composiţia operii sale; două, trei imagini de divinităţi, sau personificări ale apelor (Jupiter Tonans în lupta de la Tapae, Dunărea etc.), încolo realitate şi realizm în forma cetăţilor, în aspectul ţinutului şi de multe ori în copierea unor amănunte, care nu sînt puse în imagini fără un scop hotărît.

Dar mai este o conclusie pe care o putem trage din alăturarea scenei noastre de cetatea Colţii: am văzut, că pe columnă în imaginea noastră turnurile, care domină zidurile cetăţii, par a fi de lemn. Lucrul este aşa de clar, în cît ochiul vede pînă şi cuele care serveau ca să menţină între ele diferitele stinghii de lemn ale turnurilor. Şi amănunt şi mai curios, capetele cuelor le vedem nu numai pe acoperiş, unde mai mult sau mai puţin şi-ar putea avea rostul lor, dar chiar şi pe pereţii turnurilor, (vezi turnul din stînga din 294). Şi cu toate acestea, aceleaşi turnuri din cetatea reală a Colţii sînt zidite din piatră şi cu mortal de o tărie extraordinară, întocmai precum sînt zidite şi clădirile romane.

Acelaş lucru l-am mai observat şi la clădirile din scena LXXVI de pe culmea Selii, care pe columnă par a fi de lemn, pe cînd în realitate resturile lor sînt de piatră. Şi sînt numeroase exemple. Din această constatare trebue să tragem conclusia, că pe nedrept comentatorii columnei au scos pînă astă-zi ideia, că toate clădirile Dacilor sînt de lemn. Acest lucru nu corespunde cu realitatea; căci ori de cîte ori am descoperit o cetate care, prin forma zidurilor, aspectul ţinutului şi alte amănunte, corespunde cu cîte o cetate de pe columnă, cetatea reală avea, spre deosebire de arătările reliefului, ziduri de piatră, ca şi toate celelalte construcţii interioare.

Aşa dar, este o convenţie această înfăţişare a clădirilor dace cu turnuri de lemn, o convenţie întrebuinţată de artist, ca să deosebească pentru spectator clădirile dace de cele romane.

Dacă această conclusie este adevărată,—şi nimeni nu o poate nega,—atunci toate turnurile Sarmizegetusei, care au înfăţişarea de

turnuri de lemn, trebuesc să fie şi ele de piatră. E firesc lucru acesta, ca oraşul capitală să aibă turnuri şi clădiri de piatră, cînd nişte cetăţi la marginea ţării, perdute prin gîtlejurile munţilor, au asemeni turnuri uriaşe de piatră, precum le vedem în fiinţă la cetatea Colţii. Această conclusie, pe care o vom întemeia pe numeroase exemple în lucrarea noastră asupra columnei traiane, ne-a silit să dăm Sarmizegetusei, în reconstituirea ce o facem, turnuri şi clădiri interioare de piatră.

Ori care ar fi însă părerile noastre asupra acestui lucru, sigur este, că în scena CXI artistul ne a înfăţişat cetatea dacă din Colţea, ale căreia ruini văzurăm că păstrează forma cetăţii de pe columnă. Concluzia aceasta fiind adevărată şi necesară, atunci de sigur şi lagărul roman din scena CXIII, care pe columnă se află între cetatea Colţii şi Sarmizegetusa, trebueşte pus geograficeşte neapărat între Colţea şi Grădiştea de astă-zi. Călăuzit de această idee, am întrebat prin scrisoare pe inteligentul şi cultivatul protoiereu din Grădişte, părintele Nicolae Munteanu. Răspunsul său este categoric şi merită să-l reproducem aici în întregime.

„Dealul lui Balint se află din jos de Grădişte, între drumul lui Traian şi cel care actual vine din nord, din spre Haţeg ; depărtare de Grădişte, respective de Ulpia Trajana, circa 1 km., e un deluţ foarte neînsemnat. Valurile de care vorbiţi, după cum m'am informat de la un bătrîn la faţa locului, au cuprins afirmative întreg dealul lui Balint. In partea de către Grădişte (adică spre sud-vest) pe lungime de 400 de paşi, precum şi în partea de către sud-est pe distanţă de 216 paşi se văd bine urmele valului, şi acum ; spre nord şi spre vest însă, poate să fi fost valuri, dar au fost nimicite de oameni prin arătură. In imediată apropiere de dealul amintit se află o rotundă în diametru de 40 paşi, din fundamentul căreia s'a scos, după cum se spune, nu de mult pietre de marmură cioplită şi cu inscripţii ; posibil să fi fost acolo edificat vre-un turn de pază, care să fi corespuns cu cel de la Sf. Maria de lîngă Haţeg. In partea sudică a rotundei încă se spune a fi fost ceva mur. Deci, după cele auzite întreg dealul lui Balint pare a fi o antifortăreaţă a Ulpiei Trajane, resp. a Sarmizegetusei. De la dealul lui Balint înclinînd „Trojanul“ (adică drumul lui Traian) spre Ostrov trece peste canalul Odovaşniţei ; iar paralel cu acest drum, distanţă circa 500 m. se spune a fi fost un alt mur, ale cărui urme abia se mai

cunosc. Deci valurile, de care vorbiţi, la Ostrov nu poate fi de cît acesta al doilea, care n'a putut fi de cît paralel şi dealungul drumului lui Traian. Valurile de la dealul lui Balint au formă de unghi drept, dacă aievea a fost ceva fortăreaţă acolo; de sigur formă de paralelogram. Cît de groase au fost acele valuri şi cît de afunde şanţurile, nu pot şti, după ce a remas foarte puţin din acelea, fiind nimicite de mîna vitregă a timpului,—iar pomenirea lor o păstrează abia cîţi-va mărăcini crescuţi pe o muche ce se ridică niţel peste planul comun".

In această descripţie găsim două lucruri absolut caracteristice pentru lagăr ; întîi, turnul rond de o parte şi al doilea, valul, care încinge acest turn rond şi castrul de la nord. Ceea ce ne mai izbeşte este distanţa apropiată între acest castru roman şi cetatea Sarmizegetusa. Această distanţă corespunde cu aceea ce ne arată artistul columnei în scena CXIII, cînd pune pe soldaţii romani să-şi aducă din lagărul lor scările, cu care au să escaladeze murii cetăţii dace. Acest lagăr din CXIII, am spus, este identic cu cel din LXXIII, care prin aceasta se află în apropiere de Sarmizegetusa. Adică problema noastră se rezolvă în chipul următor: castrul din CXIII se aseamănă, adică mai exact, este identic cu cel din LXXIII ; pe de altă parte, castrul din CXIII se află la apus de Malomviz şi în apropiere de Sarmizegetusa, dovadă soldaţii care-şi aduc cu dînşii scările din lagăr. Urmează că şi lagărul din LXXIII trebue să fie în apropiere de Sarmizegetusa. Şi de fapt, din toată cîmpia Haţegului numai pe dealul lui Balint, aşezat spre nord-est de Varhely (Grădişte) se găsesc urme romane de zidiri şi de lagăr. Aceste constatări ne îndrituesc prin urmare, să alipim scena LXXIII de grupa Sarmizegetusei, precum este alipită scena CXIII de capitala dacă din al II-lea rezboi dacic.

In stăpînirea acestui adevăr luminos credem că sîntem destul de bine înarmaţi ca să lămurim şi scenele din al II-lea rezboi, scene care se raportă la aceiaşi Sarmizegetusă, pe care am văzut-o schiţată numai şi poate nu în de ajuns întărită în primul rezboi.

CAPITOLUL III

SARMIZEGETUSA

IN AL II REZBOI DACIC

RESUMAT: Greutățile pentru cunoașterea formei Sarmizegetusei în al II rezboi. Cele trei grupe (II, III și IV), din al II rezboi, comparate între ele și cu grupa primă din I rezboi. Scenele din grupa IV ne arată Sarmizegetusa în stăpînirea Romanilor. Punte comune cu grupa I și adaosele întroduse Comparare între grupa a IV și a III; terenul, forma zidurilor, numărul porților și poziția lor sînt identice. Deosebirile explicate de către Petersen. Conclusia orașul din grupa a III este tot Sarmizegetusa. Intăriturile, alcătuite din val cu palisadă și din zid cu turnuri, sînt ridicate pe laturea de nord la eșirea rîului Clopotiva din cetate. Grupa a II și greutățile pentru lămurirea ei. Petersen crede că este vederea aceloraşi laturi (est și nord) ale Sarmizegetusei, pe care ni le înfățișază grupele I, III și IV. Elementele distinctive ale grupei II. Comparări cu grupa III: a) la grupa II, la mijloc e un platou înalt cu depresiune deoparte și de alta și reînălțare la capete, la grupa III, la mijloc depresiune și înălțare de o parte și de alta, b) forma zidurilor diferită, c) adaosele de întărituri la una sînt interne, la alta externe, d) repartizarea și numărul porților altfel făcută Deosebirile nu sînt provenite din neglijență. Grupa II ne înfățișază laturile de apus și de sud. Concordanță cu datele dobîndite din Sarmizegetusa primului rezboi. Intăriturile de pe laturea de sud sînt pentru apărarea întrării rîului Clopotiva în cetate. Era firesc ca artistul după înfățișarea laturilor de est și de nord (gr. III, IV și I) ale Sarmizegetusei să prezinte și laturile de vest și de sud (gr. II).

Fără îndoială, dacă deslegarea problemei, care privește Sarmizegetusa din primul rezboi dacic, s'a putut face, fie chiar cu oare-care greutăți, aceia însă asupra situației și formei externe a capitalei dace din al II rezboi este cu mult mai grea. Aici scenele sînt mult mai numeroase, iar elementele de caracterizare ale ținutului, ale zidurilor și ale laturilor cetății, sînt cu mult mai variate, de cît în primul

rezboi. Pe de altă parte, asediul cel lung al orașului și nevoia pentru artist de a-l trece în cronica sa de piatră, i-a impus acestuia o sumă de scene, care, deși, petrecute în acelaș cadru, trebuiau să se deosebească din loc în loc, fiind-că în ochii artistului era mai importantă acțiunea întîmplată între oameni, de cît aspectul terenului, unde ea s'a petrecut. Pentru precizarea locului, artistul adeseori s'a mulțumit cu cîte-va note caracteristice, pe care însă le-a înecat într'o sumă de alte note, care aveau de scop să precizeze acțiunea. Aceste note caracteristice ni se impune să le descoperim și să le prindem în toată importanța lor.

In vederea aceasta, se cuvine să facem analisa celor patru grupe cunoscute și să vedem ce elemente sînt comune, și ce elemente sînt proprii și specifice fiecărei grupe în parte. Prin această comparare, — pe care de altminteri a făcut-o Petersen înaintea noastră,—problema formii orașului se va limpezi, credem noi, în mod definitiv.

In ce privește grupa a IV, care ne înfățișază capitala dacă din al II rezboi, căzută în stăpînirea Romanilor, Petersen a arătat pînă la evidență că ea este identică în elementele esențiale cu imaginea Sarmizegetusei din prima grupă. Ambele grupe au punte comune [1]: turnul rond din stînga, terenul deluros și rîulețul cu albia sinuoasă care vine din fund, numărul porților (patru porți în ambele grupe), înclinarea terenului în pantă lină de la fund spre în față și în fine zidul format din pietre regulat tăiate. Această concordanță i-a impus lui Petersen conclusia că cetatea represintată în grupa IV este tot cea din grupa I, adică, după cum am dovedit mai sus, Sarmizegetusa dacă, întărită însă și completată cu noi adaose. Și anumet adaose sînt cele două turnuri din 337 și 338 (grupa IV), adaose sîn zidurile piezișe care vin din fund în 339 și în 342.

Se pune însă întrebarea, pentru ce aceste adaose și care este rostul lor? Respunsul ni-l dă o comparare amănunțită între imaginele grupei a IV și cele din grupa III. De altminteri și în acest punct calea noastră a fost netezită de către Petersen. Infățișarea terenului și mersul neregulat al zidurilor de împrejmuire este acelaș la ambele grupe [2]) (a IV și a III).

---

1) Pentru întreg acest capitol este necesar ca cetitorul să aibă continuu înaintea ochilor săi figurile de pe planșa III, unde sînt reproduse imaginile fie-cărei grupe.

2). Vezi fig. IV și III, pl. III.

Cetatea din grupa a IV are comun cu cea din grupa a III, felul de alcătuire a solului, cu urcuşurile şi scoborîşurile sale în continuă alternare. Comun este felul de întocmire a zidului cu cotiturile şi adaosele sale interne. Comun este numărul porţilor fixate aproape în aceleaşi locuri şi după anume intervale. Asemănarea merge pînă în amănuntele cele mai neînsemnate. Ambele grupe au partea lor din stînga (la grupa a III în 322 325, la gr. IV în 337—339) deluroasă şi frămîntată, căzînd în pantă cam repede din fund spre în faţă. Această cădere în pantă o arată artistul prin rînduirea caselor şi turnurilor. Singura deosebire este că în grupa a III turnurile au alături de ele şi cîte o bucată de zid cu galerie şi creneluri, zid care lipseşte la grupa a IV, deşi au turnurile puse perfect în aceleaşi locuri.

Deosebiri dacă sînt, ele se explică uşor. Aşa, de pildă, în grupa a IV (în puntul 337) se vede un turn cu cupolă, care lipseşte în grupa a III în acelaş loc; de asemeni în grupa III sînt o sumă de clădiri, care nu-şi găsesc similariile în grupa a IV. In general aceste deosebiri se explică prin faptul că oraşul a fost represintat în timpuri diferite, cînd prin urmare el încercase schimbări, fie că unele clădiri fuseseră nimicite de Daci prin foc, fie că altele fuseseră adaose mai în urmă.

De aceia deosebirile n'au putut împiedica pe Petersen să scoată concluzia incontestabilă, că oraşul reprezintat în grupa a III este tot cel înfăţişat în grupa a IV şi prin urmare şi în cel din grupa I, adică Sarmizegetusa lui Decebal. Şi precum aceste două din urmă sînt văzute din nord, tot asemeni şi în grupa a III tot din nord este văzut, cu răsăritul la stînga şi apusul la dreapta.

Este însă o întrebare care trebueşte lămurită: ce rost au valul cu palasidă din 329—330 şi zidul cu turnul pătrat din 330 şi cel rond din 331, din grupa a III? Artistul columnei ne aminteşte despre ele ceva şi în grupa a IV, unde în 342 se vede acel zid interior pieziş. Cichorius şi Petersen cred că mai ales zidul pieziş cu turnuri din 330—331, este un zid interior care desparte cetatea în două. Noi credem însă că aici ne aflăm în faţa unui sistem întreg de apărare al unui punt vulnerabil al cetăţii.

Am spus mai sus, că oraşul din grupa III este văzut din spre nord; prin urmare din 327 şi pînă în 322 avem laturea de nord a Sarmizegetusei. Dar Sarmizegetusa era străbătută de la sud la nord

de rîul Clopotiva, care tăia cetatea cam pe la apus în două jumătăţi inegale. Matca rîului se poate recunoaşte în grupa a III, caşi a IV, în acea depresiune care se întinde din 328 pînă în 331. Peste această matcă trebuia să treacă zidul de împrejmuire al cetăţii. Zidul trebuia să lase aici un gang de trecere apelor rîului, gang care pare să fi fost tocmai în dreptul spărturii ronde dintre 329—330. Acest gang era un punt vulnerabil şi se cuvenea întărit, ceiace a şi făcut architectul; mai întîi s'a folosit de clina dealului din stînga, care pornind din 328 mergea ocolind spre fund şi dreapta pînă în 330. Acest deal, destul de înalt şi ceva cam abrupt,—el domina chiar zidul de împrejmuire în 328,—era şi el întărit printr'un *agger* cu palisadă, iar la capătul său din dreapta susţinut printr'un turn, care servea apărătorilor să izbească în faţă pe năvălitorii întraţi pe matca rîului. In spatele turnului începea un zid de piatră cu creneluri, care rezemat la stînga de dealul cu palisadă, se sprijinea pe turnul rond din 330. Cu modul acesta, puntul cel slab al cetăţii, adică gangul de trecere al apelor rîului prin zidul de împrejmuire, era apărat prin valul cu palisadă la stînga, prin zidul de piatră la dreapta şi în fine prin turnul pătrat din faţă şi cel rond din 331.

Trecem acum la studiul grupei a II. Greutăţile aici sînt cu mult mai mari, mai ales că s'a făcut greşala de către unii învăţaţi (Petersen) de a o considera ca reprezentarea aceloraşi laturi de nord şi de est ale capitalei dace, — precum le arată grupele I, III şi IV. Pentru lămurirea noastră ni se impune să facem o descriere mai amănunţită a grupei. Iată în cîte-va cuvinte, care sînt elementele ei distinctive: în stînga, în puntul 301—303 stînca este înaltă, rîpoasă şi domină împrejurimea; în puntul 303 ea se pleacă purtînd pe sprinceana ei zidurile făcute din piatră poligonală, cu creneluri deasupra şi două rînduri de galerii îndărăt. Capetele lemnelor care ţin podeala galeriilor se văd pe peretele din faţă al zidului de împrejmuire. Un turn în 304, de aici încolo zidul poligonal în formă arcuită pogoară mereu cu stînca spre în faţă, pînă ce în 305 atinge puntul cel mai scăzut; de aci se înalţă mereu spre dreapta. Două porţi, cu *vinea* şi *pluteus* între ele, tae zidul în 305 şi în 307, care aproape dispare la marginea de sus a reliefului; aci sînt înfăţişate acele curioase maşini de rezboi, asupra cărora Cichorius şi Petersen ne au dat o lămurire completă. Intre 308 şi 309, acolo unde copacul ajunge marginea de sus a reliefului, terenul scoboară puţin,

merge un timp (din 308—310) la acelaş nivel, pentru ca să scoboare adînc. Două turnuri în 312, dintre care la unul de abea se vede ceva din acoperiş, un al treilea ceva mai departe în dreapta, după care se ridică un al patrulea în 314, încheie prima parte a zidului, care se înalţă din nou spre colţul din dreapta din 315. In dreptul celui de al treilea turn zidul poligonal încetează, pentru ca să facă loc unui zid format din pietre regulat tăiate. Tot la acest al treilea turn se adaogă un al doilea zid, care după mai multe cotituri se realipeşte de zidul principal.

In scurt, laturea sau laturile acestui grup de scene, porneşte de pe o muche de deal, apoi după ce coboară pînă într'un punt, se rîdică mereu pînă în dreptul copacului din 309 ; de aci înainte merge pe un teren plan dar înalt, apoi scoboară adînc, pentru ca să se înalţe pînă în colţul din 315, unde atinge puntul cel mai ridicat.

Dacă punem faţă în faţă înfăţişarea terenului şi a zidului din grupa aceasta (II) cu cele din grupele I, III şi IV, care sînt, după cum am spus, imaginea laturilor de răsărit şi de nord ale Sarmizegetusei, sîntem fără voe surprinşi mai mult de deosebirile dintre ele, de cît de puntele lor comune. Această comparare este mai instructivă, dacă punem faţă în faţă mai ales grupele II şi III.

Terenul la una (grupa II) formează la mijloc un platou destul de înalt (din 307—311) cu depresiuni de o parte (din 304—306) şi de alta (din 311—313); dincolo de depresiuni terenul se înalţă iarăşi. Din contra la cealaltă (grupa III) terenul formează la mijloc o depresiune (din 327—331), care se înalţă către capete. Aspectul zidului de asemeni e altfel la ambele grupe : poligonal la grupa II, el este din pietre cu rosturi regulate la grupa III. Afară de aceasta, pe cînd la grupa III zidul formează în 326—327 o linie concavă, la grupa II din contra, în acelaş loc merge în linie convexă (în 304—305). Adaosele de întărire introduse şi la o grupă şi la cealaltă variază prin aspect, prin felul de întocmire şi prin posiţia lor. La una (grupa III) adaosul este în interiorul cetăţii, la cealaltă (grupa II) este exterior ; la prima are o formă triunghiulară, dreptunghiulară la cea de a doua ; susţinut la grupa II cu turnuri în stînga, la grupa III din contra prin turnuri în dreapta. Tot aşa se deosibesc ambele grupe prin numărul şi prin felul de repartizare al porţilor : mai mult spre mijlocul liniei zidurilor la grupa III,

aceste porţi la grupa II, mult mai numeroase, stau rînduite cam spre extremităţile liniei. La grupa II artistul în fine a mai adăogat şi acele *vinea* şi *pluteus* din stînga, cu maşinele curioase de rezboi, dintre 307 şi 309, care lipsesc la toate celelalte grupe. Aşa dar, absolut nici o asemănare şi numai deosebiri, care nu sînt rezultatul neglijenţei artistului, precum s'a spus. Nouă ni se pare că toate aceste deosebiri au fost accentuate de artist cu un scop anumit: a voit să facă pentru spectator mai clară idea, că laturile înfăţişate în grupele I, III şi IV nu sînt aceleaşi cu cele reprezintate în grupa II: şi fiind-că artistul ne-a înfăţişat în cele trei grupe laturile de răsărit şi miază-noapte, urmează că aici a avut în vedere alte laturi.

Care anume laturi?

Mai întîi, am putea spune *a priori*, că nu poate fi vorba de cît despre laturile de apus şi miază-zi. De altminteri forma Sarmizegetusei fiind dreptunghiulară, se impunea artistului, după ce a înfăţişat două laturi ale dreptunghiului, adică cele de răsărit şi de miază-noapte, să ne arate şi pe celelalte două, de apus şi miază-zi. De fapt, întreaga grupă II, dacă lăsăm deoparte lagărul roman din CXIII, se împarte în două jumătăţi egale, despărţite între ele prin copacul din 309, care tae relieful în toată lăţimea lui.

Care însă din aceste două jumătăţi reprezintă laturea de sud şi care laturea de apus? Respunsul ni-l dă însăşi imaginea scenelor din grupa noastră. In prima jumătate de la stînga profilul zidurilor de împrejmuire, după ce a căzut un timp într'o depresiune, se înalţă continuu spre dreapta pînă în dreptul copacului din 309. Ei bine, numai laturea de apus a Sarmizegetusei putea să aibă acest profil, pentru că numai ea mergea înălţîndu-se mereu de la nord spre sud, unde în colţul de sudvest atingea puntul culminant, după ce a trecut printr'o mică depresiune mai la sud puţin de colţul nordvest [1]). Pe cealaltă jumătate din dreapta a grupei noastre din contra, artistul o arată mergînd un timp la un nivel înalt, apoi scoboară într'o depresiune, pentru ca să se ridice din nou către dreapta. Iarăşi o nouă corespondenţă şi aici, căci laturea de miază-zi a Sarmizegetusei era înaltă la colţuri şi scobora spre interior, unde era matca rîului Clopotiva.

---

1). Colţul de nordvest al cetăţii era pus pe o stîncă rîpoasă, care eşia deodată din planul cîmpiei.

Cu localizările acestea corespund şi unele amănunte înfăţişate de artist în două punte ale grupei noastre: în 305--307, unde sînt acele *vinea* şi *pluteus* de pe înălţimea zidurilor şi în 312—314, unde sînt întăriturile externe adause pe lîngă zidul de împrejmuire. Acele *vinea* şi *pluteus* ne amintesc însă întăriturile dace de pe laturea de apus (b—A') din prima grupă. Infăţişarea lor aici în grupa II să nu aibă oare rolul unei indicări mai precize pentru orientarea spectatorului?

Cît priveşte rostul întăriturilor adaose în 312—314, el nu poate fi de cît strategic. Intocmai ca şi întăriturile de pe laturea nordică, ridicate ca să apere eşirea rîului Clopotiva, tot asemeni şi aici întăriturile sînt făcute cu scopul de a apăra intrarea rîului în cetate. Această intrare a fost apărată printr'un sistem de mai multe turnuri ridicate în lungul zidului principal din 312—313,—p'aici era de sigur şi poarta principală de intrare,—şi prin acel zid secundar, care pornind din 313, după ce făcea mai multe ocoluri, se alipea din nou de zidul principal în 314 Acest zid, care închidea un cîmp mai mult sau mai puţin dreptunghiular (vezi fig. 3, *u-v-a*) avea menirea ca să împiedice atacul unui duşman care ar fi încercat să pătrundă în cetate, venind de la sud spre nord prin matca rîului Clopotiva. Remăşiţele acestor întărituri se păstraseră încă bine pînă la finea veacului XVIII, căci baronul de Hohenhausen, în planul pe care el îl ridică de pe ruinele lagărului roman, le semnalează în afară de ziduri pe partea sudică; ele sunt indicate pe planul d-lui inginer Polonic în dreptul literei *a*. (Vezi fig. 1).

Din toate acestea reese indiscutabil că artistul columnei în scenele grupei II, ne-a înfăţişat cele două laturi încă nereprezintate, de apus şi de miază-zi. De altminteri era şi de aşteptat ca artistul columnei să redea în cronica sa icoana întreagă a Sarmizegetusei privită pe toate laturile sale, iar nu să se mărginească în a ne prezinta aceleaşi părţi din cetate. Şi de fapt aşa şi face: din cele patru grupe de scene, care înfăţişau capitala dacă, prima, ne arată o Sarmizegetusă încă nu îndeajuns întărită, aşa precum şi era către sfîrşitul primului rezboi dacic; cea de a doua (grupa II) ne prezintă oraşul în momentul marelui asalt, dat, poate, de toate părţile, poate, numai pe laturile de apus şi de miază-zi, care probabil erau mai slab întărite; cea de a treia (grupa III) ne face cunoscut peripeţiile dureroase, care trebue să se fi petrecut între Daci, în mo-

mentul cînd cetatea e aproape să cază şi în fine, în cea din urmă imagine (adică în grupa IV), avem Sarmizegetusa dărîmată şi pustiită, p'alocuri reîntărită, dar în stăpînirea Romanilor. Şi cu dînsa primul act al cucerirei Daciei şi-a găsit încheierea; remînea acum ca restul columnei să ne arate şi actul cel din urmă, cînd, prin moartea lui Decebal şi a fiilor săi, se pecetlueşte pentru totdauna soarta unuia din cele mai rezboinice şi pline de virtuţi popoare din cîte cunoaşte istoria.

CAPITOLUL IV

DESCRIEREA SARMIZEGETUSEI

RECONSTITUITE

REZUMAT: Forma Sarmizegetusei seamănă cu un patrulater neregulat. Laturile de răsărit, de nord, de vest şi de sud cu porţile şi turnurile lor. Forma zidului, felul său de alcătuire, grosimea şi înălţimea lui. Berma şi adîncimea şanţului de împrejmuire Turnurile de apărare sînt de piatră şi nu de lemn Turnurile rondo. Adaosele de întărituri pe laturile de nord, de sud şi de vest. Cetăţuia de pe malurile rîului Sargeţia la est de Sarmizegetusa. «Palatul lui Decebal» Interiorul Sarmizegetusei. Direcţia străzilor reese din poziţia porţilor Străzile de la est la vest şi cele de la sud la nord. Praetoriul, Nymphaeul, templul Cabirilor, teatrul, basilica, templul lui Jupiter Optimus Maximus. Ce este real şi ce închipuit în această reconstituire ?

Aruncînd acum, la capătul cercetării noastre, o ochire generală asupra drumului urmat şi îmbinînd laolaltă elementele topografice sigure pe care cercetările şi analizele noastre ni le-au dat, să încercăm a ne închipui forma întreagă a faimoasei capitale dace, pe care artistul columnei a înfăţişat-o cu atîta respect de adevăr şi cu atîta cucernică dragoste. Luînd în vedere variaţiile de teren cu ridicăturile şi scoborîşurile sale, adăogînd la aceasta forma zidurilor de împrejmuire, caşi întăriturile ridicate în puntele mai slabe, Sarmizegetusa are următoarea înfăţişare :

Este un oraş de formă mai mult sau mai puţin pătrată, ale căruia ziduri de împrejmuire aci merg în linie dreaptă, aci se înalţă pe muchea dealurilor şi aci coboară pantele vălcelelor. Incepînd din colţul de sud est, laturile dreptunghiului iau direcţia şi forma pe care le-o indică planul aci alăturat.

Laturea de răsărit începe în colţul de sudest (în a), unul din puntele cele mai înalte ale Sarmizegetuzei, merge în linie dreaptă o bună distanţă; ceva mai la nord de prima poartă (b) zidul face un unghiu interior, apoi revine la prima ei direcţie; o a doua poartă (c) şi o nouă încovoiare, aceasta în formă semicirculară şi ajungem în colţul de nord-est.

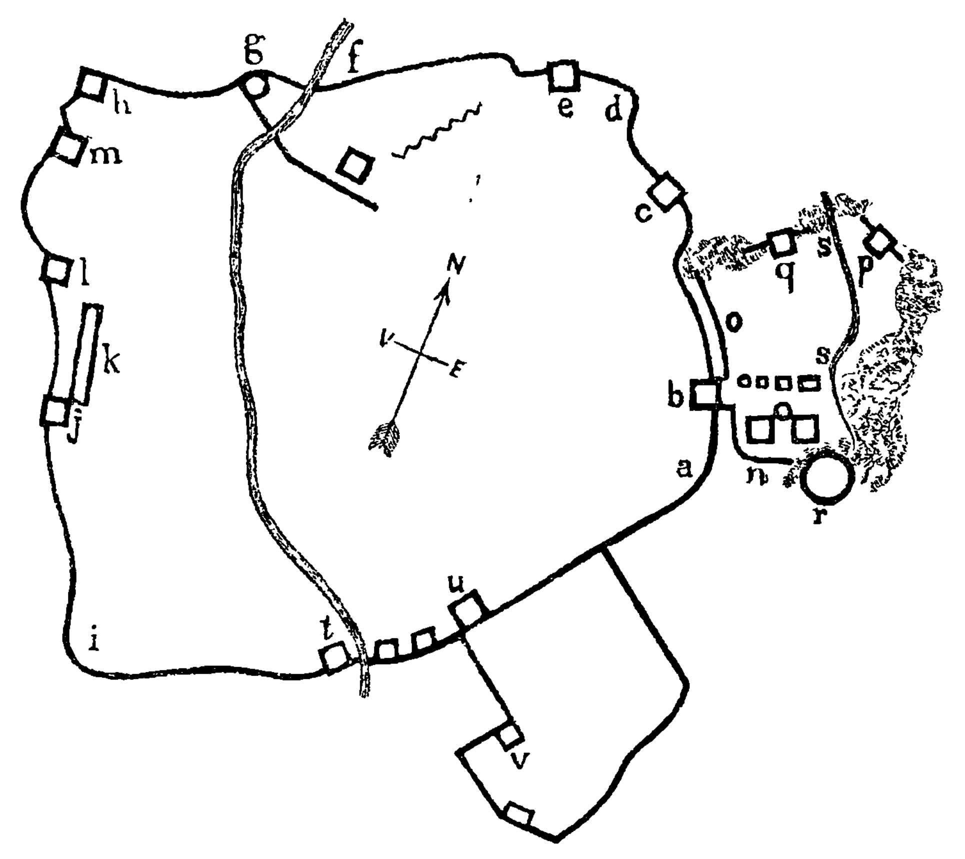

Fig. 3. Planul Sarmizegetusei reconstituite.

Laturea de nord. ceva mai lungă, se ridică continuu pe panta unui deal care vine din sud; pe sprinceana dealului avem o poartă de comunicaţie (e); din nou zidul de împrejmuire scoboară panta pînă în dreptul. unde probabil ese rîul din cetate (f); de aci se înalţă pe un perete de deal stîncos şi abrupt, pînă ce ajunge colţul de nordvest (h). Această lature, caşi prima are tot două porţi, una în

deal (e) și cealaltă în vale (f), acolo unde rîul își are trecerea printr'un gang afară. Albia rîului, în puntul său de eșire din cetate, este întărită cu val și palisadă pe stînga și în interior, cu zid de piatră și turnuri la capete pe dreapta.

Laturea de vest începe din colțul de sudvest (i), acolo unde terenul, cași colțul de sudest, are un punt culminant de înălțime, de aci merge continuu plecîndu-se la vale spre nord; în dreptul porții din (l) terenul se lasă într'o vălcea adîncă, pe care o apără zidul semicircular de împrejmuire; dar din nou solul se înalță pînă în dreptul unui turn înalt cu trei etaje (m); aici se ridică o stîncă înaltă, rîpoasă, care ese din pămînt ca un dinte uriaș. Pe această stîncă se reazimă o parte din zidul de împrejmuire de la nord. La împreunarea acestor două laturi trebue să fi fost altă poartă (h). Așa dar, această lature avea trei porți (h, l, j) și un turn de apărare (m).

In fine, laturea de sud, care de bună seamă este cea mai lungă, leagă cele două colțuri de sudest (a) și sudvest (i) între ele, după ce a pogorît și apoi a urcat pantele rîului care străbate cetatea. Nu mai vorbim aici nici de turnurile de apărare cu porțile de intrare, nici despre adaosul din afară. Amintim totuși că pe laturea de răsărit, după șederea Romanilor și reocuparea Sarmizegetusei de către Decebal, s'a format o mică cetățuie sprijinită pe dealuri rîpoase și întărită cu ziduri și cu șanțuri. Ziduri sînt numai pe laturea de sud (n) și de apus (o—o), pe cînd pe laturea de răsărit probabil dealul cădea prea repede, pentru ca să mai fie nevoe de vre-o întărire. Spre nord terenul era în parte abrupt, aci a remas dealul ca singură linie de apărare. In unele locuri însă panta dealului fiind mai lină s'a simțit nevoea de a se mai adăoga două crîmpee de zid, cu cîte o poartă, una mai la răsărit (p), alta mai la apus (q). Probabil între aceste două porți trecea matca rîușorului (ss), care născîndu-se la poalele dealului din colțul de sud est, mergea spre miază-noapte. In fine, mai mult ca punt de observație de cît ca apărare, se află în colțul cel mai ridicat al cetățuii spre sudest, un turn rotund (r) care pare a fi fost boltit.

Dacă trecem acum la studiul amănuntelor, primul element care ne izbește, privind Sarmizegetusa reconstituită, este, zidul de împrejmuire și turnurile de apărare. Să le luăm pe rînd și să le studiem.

Zidul, judecînd după rămășițele ajunse pînă la noi, avea o gro-

sime de $2^1/_2$—3 m. Se poate constata lucrul acesta la crîmpeiul de zid păstrat pe laturea de răsărit, şi care datează poate din timpul Dacilor. Inălţimea lui trebue să fi fost de 10 –12 m.; o deducem aceasta din studiul zidurilor cetăţii Colţea. In adevăr, zidul actual al ruinilor din Colţea, atinge înălţimea de 10—12 m., fără creneluri. Fireşte dacă o cetate ca aceasta zidită pe muchea unor stînci rîpoase şi deci mai uşor de apărat, avea zidurile sale de aproape 10—12 m., ce trebue să fi fost la Sarmizegetusa, clădită în cîmpie şi unde atacul duşmanului era primejdios. Inălţimea aceasta era mărită cu încă $1^1/_2$—2 m, înălţimea *bermei*, adică a valului de pămînt pe care era clădit zidul. Adăogaţi la aceasta, adîncimea şanţului din afara zidului,—adîncime de aproape 5 m.,—şi atunci ne putem da seama de tăria extraordinară a cetăţii noastre. Şi această impresie a noastră creşte cu atît mai mult cu cît şanţul de împrejmuire avea 30 m. lăţime; ba încă, pe laturea de sud, unde primejdia era mai mare, şanţul atingea lărgimea de 40 m.

La această întărire contribuesc şi turnurile de apărare, unele puse să apere porţile de întrare, iar altele, puntele mai slabe ale zidului de împrejmuire. In special, turnurile cele mai puternice le găsim în două punte: în lungul zidurilor, unde era intrarea rîului Clopotiva în cetate (între *t* şi *u* a feţii de sud şi *u* şi *v* a adaosului de întărire), şi pe faţa de nord, la eşirea rîului (în *f* şi *g*)

Importantă este cestiunea de a se şti, dacă turnurile şi clădirile interioare dace sînt de lemn, precum s'a pretins pînă astă-zi de către învăţaţi,—sau sînt de piatră, precum susţinem noi? In sine privit lucrul, astfel după cum îl arată artistul columnei în imaginile sale, ar părea absurdă existenţa unor ziduri de piatră uriaşe alături cu turnurile de lemn de care sînt apărate. Cînd ne amintim felul de luptă al celor vechi, cu continua încercare de a da foc întăriturilor duşmane prin săgeţi sau prin suliţi purtătoare de materie inflamabilă, înţelege ori şi cine, cît este de greşită pretenţiunea aceasta, de a înălţa Dacii nişte turnuri de lemn tocmai în puntele cele mai ameninţate. De altminteri şi analogiile pe care celelalte cetăţi romane ni le arată, cetăţi întărite cu turnuri de piatră, ar trebui să ne facă mai circumspecţi. Mai ales că toate întăririle ridicate de către Decebal au fost clădite de ingineri romani.

Studiul ruinelor dace însă ne duce la alte concluzii. Există şi astă-zi o sumă de cetăţi dace, pe care artistul columnei le înfăţişază

amănunţit pe reliefele sale. Nu e locul să le enumerăm aici. Destul este să spunem, că pretutindeni aceste cetăţi dace, deşi artistul columnei le înfăţişază cu clădiri interioare de lemn, acestea în realitate sînt de piatră. In cazul acesta intră cetatea de la Colţea, ale căreia turnuri de piatră se văd şi astăzi pînă aproape de coronamentul lor. Dacă artistul le înfăţişază pe reliefele sale, caşi cum ar fi de lemn,—ba încă ne arată şi capetele cuelor,—aceasta o face împins de alte motive de cît exacta reproducere a realităţii : la dînsul este un simplu mijloc convenţional ales pentru claritatea imaginilor sale. Concluzia noastră este, că turnurile de alungul zidurilor de împrejmuire sînt de piatră.

Dintre toate turnurile, cele care merită o specială atenţie sînt două: unul pe laturea de nord, tocmai la eşirea rîului din cetate (în g) şi celalt la capătul de răsărit al laturii de sud, în apropiere de „palatul lui Decebal". Primul are maî multe etaje, care sînt tăiate de un şir de ferestre, unele arcuite, iar altele mai strimte şi cu privazul de sus drept. Acoperişul este format din căpriori de stejar, uneori de tisă, care pornesc dintr'un miez rotund încins cu un inel gros. Straşina este lată, iar între căpriori avem acoperiş de olane. Acest fel de turnuri s'a păstrat p'alocuri în Transilvania; ele sînt zidite din piatră, iar bîrnele de stejar dispărînd, locul lor pătrat a remas în zid.

Celalt turn rond are altă formă ceva mai simplă: mai întîi, acoperişul său este boltit în forma unei cupole. De mărime impunătoare, el pare a fi fost lipsit de ferestre. Pe columnă se văd asemeni turnuri. închise din spre duşmani şi avînd o simplă poartă către interiorul ţării. Unele din aceste turnuri ronde aveau sus un fel de abagea dublă, făcută mai mult pentru observarea mişcărilor duşmanului de cît pentru apărare. Turnul acesta din spatele „palatului lui Decebal" avea tocmai acest rol de observare, căci dealul domîna împrejurimile către apus pînă la Poarta de fier, pe cînd spre răsărit ochiul putea să vadă pînă la Crivadia.

Afară de ziduri cu crenelurile, porţile şi turnurile sale, cetatea Sarmizegetusei avea pe trei din laturile sale cîte un adaos de întărire, menit să apere puntele mai uşor de atacat de către vrăjmaş. Pe laturea de nord era un adaos format de un zid spre dreapta, de un val cu palisadă spre stînga. Valul şi zidul porneau, primul de la poarta din stînga (e), celalt de la matca rîului, acolo unde era

turnul rotund (g) și mergeau pieziș spre înăuntru, pînă ce se încheiau cu un turn puternic de apărare, care trebuia să apere intrarea pe matca rîului (f). Zidul interior avea și el creneluri, cași zidul principal de apărare al cetății.

Mai strașnică era întărirea de pe laturea de sud. Nu vom mai face aici din nou descrierea acestor întărituri, a cărora formă era aproape dreptunghiulară. Rolul acestor întărituri era dublu: pe deoparte, oprea pe dușman să pătrundă pe matca rîului în cetate, împiedicîndu-i mișcările prin lovituri de săgeți în coasta neapărată de pavăză, iar pe de alta, depărta pe dușman de zidul principal al cetății, zid care în această parte (din a-u) era ridicat pe șes aproape. Afară de aceasta, terenul, după cum ne amintim, se înălța mereu spre sud; deci dușmanul care ar fi așezat mașinile sale de rezboi de această parte, nu numai ar fi dominat zidul de împrejmuire al Sarmizegetusei, dar în acelaș timp ar fi putut observa mișcările apărătorilor dinăuntru. Tocmai pentru ca să facă față acestei primejdii a ridicat inginerul-architect aceste întărituri externe.

Pe laturea de apus avem de asemeni alte întăriri, asupra cărora am dat lămuriri satisfăcătoare în capitolul anterior. Tot un fel de adaos de întărire este și cetățuia în mijlocul căreia se înalță clădirea numită de Petersen „palatul lui Decebal". In primul rezboi (grupa I) nu erau aici de cît un turn rond și pîrîul Sargeția. In cel de al doilea rezboi Dacii au adaos și alte clădiri, cărora în scena CXIX le dă foc. In grupa IV, cînd cetățuia cade în stăpînirea Romanilor, nu se mai vede de cît turnul cel rond, dărîmat însă, și cele două turnuri din față, care apără deoparte și de alta eșirea Sargeției. In reconstituirea noastră am adaos zidul de împrejmuire de la sud și apus, precum și strada care tae interiorul cetățuei drept de la răsărit spre apus, înfățișate de către artistul columnei.

„Palatul lui Decebal", așezat între stradă și turnul cel rond este format din două trupuri dreptunghiulare, legate între ele printr'un turn înalt cu ferestre strimte și acoperiș ascuțit. Această întocmire a „palatului lui Decebal [1])", pe care noi am copiat-o de pe columnă, ne amintește în parte întocmirea palatului lui Traian din orașul Lugdunum (Galia).

Interiorul cetății Sarmizegetusa, cu toate că n'a fost încă în

1). Admirabil modelat în gips de către sculptorul Arganini.

deajuns explorat, din pricina clădirilor actuale ale ţăranilor romîni, se poate totuşi mai mult sau mai puţin recompune. Această recompunere ne este impusă în parte de felul rînduirei porţilor. Se ştie, de pildă, că în deobşte stradele oraşelor romane, născute din lagăre permanente, sînt în linie dreaptă. Aceste strade se întretae în unghiuri drepte, iar la întîlnirea celor două căi mari *cardo* şi *decumanus*, se află mai în totdeauna *praetoriul*, sau reşedinţa comandantului.

Dacă privim însă rînduirea porţilor, aşa precum reese din imaginea de pe columnă, constatăm îndată şi aici această aşezare în linie dreaptă a stradelor şi tăerea lor în unghiu drept. Aşa este strada care porneşte de la poarta b şi se termină, trecînd peste podul de piatră cu arcurile sale de triumf, tocmai la turnul din j. Aşa este de asemeni strada care porneşte de la stînga rîului Clopotiva, (între u şi t), unde sînt cele două turnuri alăturate şi se prelungeşte, drept spre laturea de nord, cam prin partea unde se îmbină valul cu palisadă şi zidul de piatră care porneşte din g, spre interior. A doua cale paralelă cu aceasta, ar fi cea care pleacă pe la poarta e şi se încheie în faţa teatrului din fund. Perpendiculară pe această cale ar fi o a patra care, pornind din colţul nord vest (în h), scoboară panta dealului spre rîul Clopotiva, trece peste un pod de lemn la celalt ţărm, de unde apoi ridicîndu-se pe coastă, ajunge cam la colţul clădirei semironde din stînga, iar de aici merge în linie dreaptă spre răsărit, pînă ce se încheie în fund, în faţa templului lui Jupiter Optimus Maximus.

La dreapta acestei căi, la întretăerea ei cu calea cea mare de la sud la nord se află praetoriul, o clădire foarte lungă, aşezată cu frontul spre răsărit şi compusă dintr'o sală lungă, zisă *principia*, dintr'o primă curte *(atrium)* cu portice de jur în jur, dintr'o a doua curte (*peristylium*) şi în fine din alte clădiri, ca *sacellum, aerarium, tabularium* (archiva) şi altele.

La stînga praetoriului, mai spre nord, se află o construcţie foarte mare, compusă dintr'un corp semicircular şi două aripi, care se încheie de o parte şi de alta prin nişte porţi triumfale în formă de arcuri. Interiorul clădirei e format din ferestre cu arcade, iar exteriorul din ferestre drepte aşezate pe două rînduri. Acestei construcţii i-am dat numele de Nymphaeum [1]), consacrat divinităţilor

1) Atît templul lui Jupiter Optimus Maximus, cît şi Nymphaeum au fost executate cu multă fineţe şi gust de către D-ra L. Botez.

acuatice. Forma însăşi am împrumutat-o de la o construcţie din Tunisia, ridicată probabil de Hadrian şi avînd o destinaţie identică.

Acest cult al apelor avea un rol foarte însemnat în mitologia şi credinţele populare dace şi el desigur trebue să se fie perpetuat mai departe şi la populaţia soldăţească romană, care s'a aşezat după nimicirea puterii Dacilor, în Sarmizegetusa.

In faţa clădirii Nymphaeum de partea dreaptă a praetoriului, în for chiar, se află templul cabiric, o frumoasă construcţie romană, tetrastylos, adică cu 4 columne care sprijinesc frontonul principal. Cultul Cabirilor, dacă judecăm după mulţimea plăcilor cu reprezentări cabirice aflate în Dacia, era înrădăcinat adînc în aceste părţi, încă mai înainte de cucerirea romană [1]; acest cult a trebuit să aibă un templu măreţ în această cetate, unde templele erau impunătoare şi frumoase. Forma clădirii însă este copiată de noi după o reconstituire admirabilă, făcută de către inginerul-architect Thomas asupra templului lui Rediculus [2].

Am adăogat în faţa căii, care porneşte din poarta e, acolo unde se tae cu cealaltă cale, care porneşte de la „palatul lui Decebal“, un teatru de mărime însemnată. Fireşte, un oraş care avea un amfiteatru aşa de mare, precum este cel din afara cetăţii, nu putea să fie lipsit de teatru. De asemeni, pe aceiaşi cale am adăogat la stînga o pompoasă basilică [3]. Restul clădirilor sînt făcute în genul clădirilor romane, la care s'a adăogat foarte multe construcţii dace, aşa precum le înfăţişază columna traiană.

Acestor construcţii, care se îngrămădesc mai ales la centru, le răspund dumbrăvile şi plantaţiile de la periferia oraşului, mai ales în preajma rîului Clopotiva, care străbate cetatea de la sud la nord. Pe pantele albiei rîului, de jos pînă sus, s'au adăogat o sumă de vile şi o sumă de colibe, care de şi copiate de pe columna traiană, ne amintesc în parte bordeiele şi casele ţărăneşti de la munte, la noi în ţară şi în Ardeal.

Peste întregul complex de clădiri s'a dat o coloraţie discretă, ceva ştearsă, tocmai făcută ca să dea imaginea văzută din depărtare a unui oraş.

---

1) cf. Teohari Antonescu, *Cultul Cabirilor în Dacia*, Bucureşti 1 vol în 8⁰.

2). V. Duruy, *Hist. romaine*, vol. I, pag 619

3) Teatrul, basilica şi templul Cabiric sînt opera tînărului D Chipăruş, un talent artistic de mare viitor.

Se naşte întrebarea, — respunsul ei ne va servi drept încheiere întregii lucrări,—ce este real şi ce este închipuit în această reconstituire a noastră? Partea închipuită covîrşeşte oare partea de realitate, sau mai adevărat este contrariul?

Real este înfăţişarea solului cu particulara lui întocmire, pe care i-a impus-o din timpuri imemoriale mişcările geologice ale scoarţei pămîntului, precum şi cursul apei care o tae aproape în jumătate. Real este forma zidului de împrejmuire cu întreaga lui complexitate de urcuşuri şi scoborîri; real este întocmirea aci din piatră cubică sau dreptunghiulară, aci din pietre poligonale a acestui zid cu galeriile sale de lemn, ridicate pentru adăpostirea apărătorilor cetăţii. Real sînt porţile şi turnurile lor curioase, unele cu două, altele cu trei etaje. Real sînt şi întăriturile adaose la laturile de nord, de sud şi de apus, întăriri variate ca formă şi cu un caracter defensiv bine lămurit. Real este cetatea din răsăritul Sarmizegetusei, care cuprinde „palatul lui Decebal‘. Real sînt străzile cu întocmirile lor proprii. Intr'un cuvînt, real, în întreaga noastră reconstituire, este mai bine de 80 la sută din cele înfăţişate.

Restul, fireşte, cade pe seama închipuirii, care mai totdauna cînd este vorba de lumile dispărute, are un rol cu atît mai mare, cu cît elementele factice, pe care ne întemeiem, sînt mai puţin numeroase şi mai nesigure. Columna traiană însă prin precizia arătărilor sale tocmai ne-a tăiat sborul fantasiei noastre şi ne-a împins să creăm o operă, care se va adeveri, sperăm noi, cu atît mai mult cu cît descoperirile viitoare, vor scoate la suprafaţă tot mai mult din zidirile dărîmate ale mîndrei cetăţi, a acelei metropole a Daciei ferice, despre care scriitorii vechimei într un glas spuneau, că era cel mai mare oraş roman al Europei, la nord de Dunăre.

LA CITADELLE

DE

SARMIZEGETUSA

D'APRÈS LA COLONNE TRAJANE

ET

LES RUINES DE GRĂDIȘTE

DU MÊME AUTEUR

La science ou le vandalisme de M. Tocılesco. L'ıgnorance des méthodes scientıfiques dans ses recherches, Jassy 1906

Les fouilles de M. Tocılesco à Drobetae. La destruction d'une station histoıique ımportante, Jassy, 1906

Le trophée d'Adamclissi. Étude archeologıque, Jassy, 1905.

O problemă politică. Cestıunea macedoneană, causele turburărılor şi ıntervenţıa dıplomaţıeı europene, Jassy, 1903.

Lumi uıtate. Fılosofia Upanişadelor, dın lumea chaldee, orıgınea Arıenılor, etc. Jassy 1901

Cultul Cabırılor în Dacia. Tesă de lıcenţă în studıile ıstorıco-filosofice, Bucureştı. 1889

CHAPITRE PREMIER

SARMIZEGETUSA

DANS LA PREMIÈRE GUERRE DACIQUE

NOS SOURCES D'INFORMATIONS. La première question qui se présente à nous, en commençant cette étude sur Sarmizegetusa [1]), c'est de savoir sur quoi s'appuie notre reconstitution [2]) dela puissante cité et quelles sont les sources d'où nous avons puisé nos renseignements ?

La réponse est simple et claire. Nos meilleures sources, à ce point de vue, sont d'abord les reliefs de la colonne Trajane de Rome. Malheureusement, ces reliefs, par la manière dont ils nous présentent

---

1). Les pages suivantes ont été tirées en grande partie d'une étude, que nous préparons depuis longtemps sur la colonne Trajane. Malheureusement, d'autres occupations,—notamment une discussion assez longue avec M. Gr G. Tocilesco, — nous ont obligé à retarder pour quelque temps encore l'apparition de cette étude. Il fallait pourtant montrer au pays les erreurs, on dirait mieux, les vandalismes, que M. Tocilesco avait commis dans ses fouilles sans méthodes et sans aucune préparation scientifique antérieure. Il fallait surtout éveiller l'attention de l'opinion publique en Roumanie et empêcher par ce moyen (d'ailleurs M Spiru Haret, comme ministre de l'instruction publique, lui avait interdit de continuer les fouilles d'Adamclissi) la destruction totale des anciennes ruines, que les invasions des barbares et la dent destructrice du temps avaient pourtant respectées

2). Cette reconstitution nous a été suggérée par M D Onciul, l'historien roumain bien connu, et demandée par M. le Dr Istrati, le commissaire général de l'Exposition nationale roumaine de Bucharest L'image en plâtre, de 3 m. 50 sur 3 m. 75 de grandeur, dont la planche I nous donne une idée assez juste, se trouve dans la grande salle du «palais des arts» de l'Exposition Les murs d'enceinte, les tours et les différentes constructions intérieures ont été exécutés par M-elle L Botez, MM. S. Arganini et D. Chipăruş, élèves de l'école des beaux-arts de Jassy Les dessins et la coloration sont l'oeuvre du peintre C. I. Stefănescu.

les choses, contiennent beaucoup d'éléments obscurs, les uns, nés du conventionnalisme de l'artiste de la colonne, les autres, résultant de l'impossibilité pour nous de préciser d'une manière indiscutable la place géographique des différentes scènes.

Ensuite, des sources non moins importantes pour nous et qui peuvent nous rendre de grands services sont les ruines des anciennes cités, que le temps et les invasions barbares ont souvent respectées. Car, il y en a parmi ces ruines quelques unes, qui ont conservé, comme nous allons le voir plus loin, la forme même des cités figurées sur la colonne. Aussi avons-nous donné une attention particulière à tous ces vestiges des anciens monuments, que l'on rencontre d'ailleurs partout sur le territoire de la Dacie.

Enfin, comme troisième source de renseignements, nous pouvons ajouter les commentaires des savants modernes, surtout ceux de M. Petersen, dont les travaux ont toujours porté de la clarté dans ces problèmes difficiles et ont ouvert de nouvelles perspectives à l'interprétation de la colonne Trajane [1]).

Les reliefs de la colonne, qui concernent Sarmizegetusa, constituent quatre groupes différents, dont l'un (I groupe) fait partie de la première guerre, les trois autres de la seconde guerre dacique. Nous n'avons pas l'intention de faire une description détaillée de ces quatre groupes de reliefs; elle a été faite d'une manière claire et précise par M. Petersen, dans l'ouvrage mentionné plus haut.

Donc nous avons les quatre groupes suivants:

I	groupe	(scènes LXXIII—LXXVI)	=	I	groupe de Petersen;
II	„	„ CXIII—CXVI)	=	III	„ „ „ ;
III	„	„ CXIX—CXXII)	=	IV	„ „ „ ;
IV	„	„ CXXIV—CXXVI)	=	V	„ „ „ ;

Nous allons prendre chacun de ces groupes et l'étudier à part, au point de vue de la reconstitution de Sarmizegetusa.

LES SCÈNES LXXIV—LXXV REPRÉSENTENT SARMIZEGETUSA. Le premier groupe contient les scènes LXXIII—LXXVII,

1) Voyez Eug. Petersen, *Trajans dakische Kriege*, Leipzig. 2 vol., 1899 et 1903. Ajoutez aussi C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssaule*, Berlin, 1896 et 1900, 2 vol. de texte et 2 vol. de planches. Frohner, *La colonne Trajane, reproduite en phototypographie par G. Arosa*. Paris, 1872—1874. J. H. Pollen, *A Description of the Trajan column*, London, 1874. S. Reinach, *La colonne Trajane*, Paris, 1886, où l'on a une bibliographie assez complète de la colonne Trajane.

dont les deux premières (scènes LXXIII, LXXIV) ont été localisées par M. Cichorius à Kiş-Kalan, là où le ruisseau Streiul mêle ses eaux au Mureş. M. Petersen, au contraire, en ce qui concerne la scène LXXIV, la rattache à la scène LXXV, c'est-à-dire, il la place dans la plaine de Hatzeg, non loin de Sarmizegetusa [1]). Et il a parfaitement raison, car cette scène est inséparable des deux suivantes (scènes LXXV et LXXVI), en dehors desquelles elle ne peut pas être expliquée.

Mais passons d'abord à la scène LXXV. D'après l'opinion de M. Cichorius, le mur que nous voyons au second plan, entre 192 et 196 (voyez pl. III, fig 1), n'est qu'un rempart en terre, élevé par les Romains pour isoler Sarmizegetusa à l'ouest, du côté de la Porte de fer. M. Petersen au contraire, considère ce retranchement comme un camp romain, construit par les légionnaires entre la capitale dace au nord (de 199—201) et les ramifications de Hatzeg au sud. Entre ces points extrêmes l'on aperçoit au loin vers l'ouest le défilé de la Porte de fer. C'est la vue du camp romain prise du côté est. Ni l'une, ni l'autre de ces deux opinions ne nous satisfait point. Nous croyons que la forteresse représentée dans les scènes LXXIV—LXXV n'est autre que Sarmizegetusa, la capitale de Décébale. Et les preuves ne nous manquent pas. D'abord, observant avec attention les murs d'enceinte représentés dans ces deux scènes, nous trouvons que la forteresse est de forme rectangulaire, dont les côtés les plus longs se dirigent de gauche à droite. En réalité, l'un des côtés du camp commence (voyez pl. III, fig. 1) en 192 (en a) là où il y a la porte à moitié ouverte, et finit en 195 (en b'). L'autre côté, qui doit être perpendiculaire sur le premier, commence de même en a et finit en a', au milieu de la cassure ovale. Si l'artiste l'a représenté de biais par rapport au premier côté, il ne l'a fait que dans un seul but : de donner à l'image plus de clarté ; autrement le côté a—a' aurait disparu derrière la tour en bois de la porte de 192. Quant au troisième côté, il commence en c, pour disparaître en c, vers le bord supérieur du relief, après avoir suivi un temps une ligne parallèle au premier côté a—b'. Quel est le quatrième côté du rectangle ? Nous serions tenté de le chercher dans la direction b b, indiquée par nous dans la pl. III, fig. I, c'est-à-dire, en ligne

1) Eug Petersen, *Trajans dak. Kriege,* I, p 82 sq. et II, p. 141.

droite et parallèle au second côté a—a'. Mais dans ce cas, l'image aurait perdu en clarté, ce qu'elle avait gagné en précision. Car, d'une part, ce côté aurait été masqué par le côté d'en face a—b', et d'autre part, il aurait occupé une bonne partie de l'intérieur du camp et par conséquent l'artiste n'aurait pas pu représenter aussi les légionnaires romains, qui, chargés de leur bagage, vont vers la gauche. Donc, force a été pour lui de diriger le quatrième côté (b—A') du rectangle en biais vers la droite. Et puis, pour le faire ressortir plus distinctement du côté a—b', à la suite duquel il devait le figurer, l'artiste a introduit un détail très caractéristique: ce quatrième côté, au lieu d'être formé par un mur en pierres de taille aux assises régulières, n'est qu'un simple rempart en terre avec palissade et *vinea*. D'ailleurs nous verrons apparaître de nouveau ce côté, caractérisé par ces *vinea*, dans la série des scènes de la II guerre (voyez pl. III, fig. II, 305—307).

De tout ceci une première conclusion découle: la forteresse représentée dans la scène LXXV a une forme rectangulaire, dont le côté long se dirige de gauche à droite; sur trois côtés du rectangle le mur d'enceinte est formé par des pierres de taille aux assises régulières, tandis que le quatrième est constitué par un rempart en terre avec des palissades et des *vinea*.

A gauche de la forteresse, nous voyons une tour en pierre (R), bâtie sur la cime d'une colline, du flanc de laquelle coule un petit ruisseau (en 191), qui vient vers le premier plan, où il se perd dans un bassin carré. Cette tour ronde ne paraît pas être loin de la forteresse rectangulaire ; la preuve, c'est que les cavaliers auxiliaires romains, qui s'abreuvent dans l'eau du petit ruisseau, prennent part aussi à la scène suivante (LXXV), où l'artiste nous représente la soumision des Daces ; une preuve encore, ce sont les légionnaires romains, qui chargés de leur bagage, quittent la forteresse d'à côté, en se dirigeant vers la tour ronde. D'ailleurs M. Petersen a mis en pleine lumière ces rapports étroits entre la forteresse rectangulaire et la tour ronde de ces deux scènes voisines (LXXIV—LXXV).

Une seconde conclusion non moins importante que la première, c'est que le terrain, sur lequel la forteresse rectangulaire et la tour ronde sont placées, s'abaisse doucement vers le premier plan. Cette inclinaison nous est indiquée par le petit ruisseau, qui

coule dans le bassin carré de 191 et aussi par les images des auxiliaires et des légionnaires romains rangés sur différents plans ; enfin elle est indiquée encore par l'image même du terrain, accidenté vers le fond et plat sur le premier plan.

Un dernier élément caractéristique : si nous regardons avec attention le côté b—A' de la forteresse rectangulaire, nous constatons que, à l'exception de tous les autres, il suit une ligne irrégulière, tantôt en dedans, tantôt en dehors de la ligne droite, qui va de b en A' ; même, le terrain de ce côté semble être rocailleux et escarpé ; parfois il tombe (en b) dans une profonde dépression, En général, la colline et les remparts de la forteresse de ce côté s'élèvent continuellement vers la droite, c'est-à-dire, vers le fond, conformément à l'inclinaison du terrain.

Donc la conclusion générale, qui se dégage de l'ensemble des faits étudiés, est la suivante : la forteresse, représentée dans les scènes LXXIV et LXXV, a une forme rectangulaire, ayant le côté le plus long dirigé de gauche à droite ; elle est située sur un terrain qui descend en pente douce vers le premier plan ; son côté droit est irrégulier, suivant de près toutes les variations du sol rocailleux et escarpé. A gauche de la forteresse, nous voyons sur la cime d'une colline une tour ronde (R), au pied de laquelle jaillit un petit ruisseau, qui descend vers le premier plan. La forteresse paraît être occupée par des légionnaires romains, qui s'apprêtent à prendre en possession aussi la tour ronde de gauche. Enfin, pour préciser la place géographique des deux fortifications, l'artiste a représenté aussi le paysage environnant, qui s'étend de 196 199. Ce paysage, comme l'a très bien montré M. Cichorius, n'est que l'image des montagnes et des défilés qui avoisinent la plaine de Grădiște, c'est-à-dire, les pics de Iordănelul et Tăpăliga à gauche, rangés en coulisse l'un derrière l'autre, muntele Mare (la montagne à la forme pyramidale tronquée) à droite et au milieu, le défilé de la Porte de fer (Transylvanie).

LES RUINES ACTUELLES DE GRĂDIȘTE. En vérité, dans cette plaine large et fertile de Hatzeg, à l'angle sud-ouest de Transylvanie, se trouvait la puissante ville de Sarmizegetusa. Les ruines de la citadelle étaient autrefois assez bien conservées. Le baron de Hohenhausen, il y a presque un siècle et demi, l'avait étudiée avec beaucoup d'attention et avait publié le plan des ruines d'une manière

assez exacte [1]). L'image de la citadelle qu'il a tracée alors, est la même, quoique les murs soient aujourd'hui trés détériorés. Elle avait la forme d'un rectangle [2]), dont le côté long, (le côté nord a 623 m., celui de l'ouest 563 m.) se dirigeait de l'est à l'ouest (voyez fig. 1, pag. 6). Le mur d'enceinte, qui s'est mieux conservé sur le côté est, avait presque 3 m. de grosseur [3]). Un large fossé de 30 m. entoure les murs sur toutes les faces, à l'exception peut-être d'une partie de la face ouest, où le terrain rocailleux et escarpé rendait inutile toute autre fortification. Le sol, sur lequel la forteresse est bâtie, est incliné, ainsi que la plaine entière, en pente douce du sud au nord. Le ruisseau Clopotiva, qui descend des flancs de la chaîne des montagnes Hatzeg, traverse la forteresse du sud au nord, en la séparant en 2 parties inégales. A cause de ce ruisseau, le profil des côtés nord et sud de la citadelle va descendant continuellement des angles extérieurs vers le lit de Clopotiva. Parallèlement au lit du ruisseau et un peu plus à l'est, nous voyons descendre du sud au nord une colline aux pentes douces, qui se prolonge dans l'intérieur de la citadelle. Nous verrons plus loin que tous ces détails topographiques ont une importance capitale pour l'interprétation des problèmes, qui concernent les autres trois groupes de scènes de la II guerre dacique.

En dehors de la citadelle, il n'y a des traces de ruines que sur les points suivants: a) au nord de la citadelle, à quelques centaines de pas, on voit les ruines d'un amphithéâtre et les traces d'une voie romaine, que les paysans roumains appellent „calea (la voie) lui Traian“ ; b) au sud-ouest, sur la colline Dănilă, on trouve des restes des anciennes substructions en pierres de taille et parfois des tombeaux; c) et enfin, à 150 pas de l'angle sud est de la forteresse, il y a un tumulus rond et assez grand. Un peu plus au sud et tout près du tumulus jaillit une abondante source d'eau, à propos de laquelle les paysans roumains de Grădişte racontent une légende. „La source jaillissait d'une grotte profonde, qui existait autrefois un peu plus à l'est de la citadelle. Cette grotte a

1) Hohenhausen. *Die Alterthumer Daciens in den heutigen Siebenburgen*, 1775

2). Le plan des ruines, que nous publions à la p. 6, a été levé par l'ingénieur roumain M. P. Polonic.

3) Une partie de ce mur est peut-être encore un reste de l'ancienne fortification dace, qui plus tard a été réparée, sinon complétée par les Romains

été obstruée, il y a bien longtemps, par un mur en pierre". Depuis, la source, qui coulait abondamment vers le nord, a presque tari et ce n'est qu'un petit filet d'eau, qui se perd dans le fossé de la citadelle le long du côté est.

A ces notes caractéristiques, le baron de Hohenhausen en ajoute encore une autre, qui, à notre point de vue, est très précieuse : à l'extérieur du mur méridional de la forteresse, non loin de l'entrée du ruisseau Clopotiva, on voit un second mur qui, après avoir enfermé une cour presque rectangulaire, se joint un peu à l'est au mur principal. Cette cour est indiquée sur notre plan par la lettre a. Nous verrons quelle importance a pour nous ce fait, surtout quand nous aurons à discuter le rôle des fortifications accessoires (représentées dans le II groupe de scènes, entre 313 et 315), que les légionnaires romains sont sur le point de détruire. A l'ouest du camp fortifié se déploie, sous la forme indiquée par la colonne, le paysage des alentours, d'abord les deux montagnes, Iordănelul et Tăpăliga, rangées en coulisse l'une derrière l'autre, ensuite l'étroit défilé de la Porte de fer, et finalement, vers le nord-est, la cime pyramidale du muntele Mare, qui s'appuie avec son flanc oriental à la cime de Cornavelii; cette dernière montagne au profil régulier et semirond, tombe brusquement vers l'est en une pente raide, où il y a le défilé Selea.

Si nous comparons maintenant l'image de la cité représentée sur la colonne (scènes LXXIV—LXXVI), à celle des ruines de Grădişte, nous trouvons des ressemblances évidentes. Elles ont commun la forme rectangulaire de la citadelle, dont le côté long est dirigé de l'est à l'ouest ; commun aussi le terrain en pente douce du sud au nord ; la face de l'ouest est irrégulière et escarpée elles ont commun encore le mamelon rond (identique à la tour ronde R du relief de la colonne) à l'angle sud-est de la forteresse, au pied duquel jaillit une abondante source d'eau ; commun enfin le paysage avec ses montagnes aux formes particulières, qui nous rappelle dans tous ces détails le paysage réel de Grădişte. Donc, la conclusion suivante découle d'une manière absolue : les scènes LXXIV et LXXV de la colonne nous représentent la capitale des Daces, la puissante Sarmizegetusa, tombée au pouvoir des Romains.

LA SCÈNE LXXVI REPRÉSENTE LE DÉFILÉ DE SELEA. Cette conclusion éclaircit en même temps quelques détails, que l'artiste de la colonne a spécialement indiqués sur les reliefs de ce premier groupe. Elle nous explique, par exemple, le sens de ce mur aux tours en bois (scène LXXVI en 199) et les maisonnettes perchées sur les flancs de la montagne, entre 199 et 201. M. Cichorius prétend que les murs et les tours de 199 sont l'image de Sarmizegetusa, que les Daces sont en train de démolir, tandis que les maisonnettes n'ont qu'une signification symbolique : elles sont mises là pour illustrer en quelque sorte l'une des conditions de paix que Trajan avait imposée aux Daces, condition rapportée par Dion Cassius, comme il suit: „que les Daces quittent le territoire occupé par les Romains", (τῆς χώρας τῆς ἑαλωκυίας ἀποστῆναι) LXVIII, 9. C'est bien curieux qu'un esprit clair et pénétrant, comme celui de M. Petersen, ait pu voir dans ces murs insignifiants aux deux misérables tours en bois, l'image d'une ville puissante et fameuse comme Sarmizegetusa, dont la forme se déploie avec tant d'ampleur dans la série des scènes de la II guerre dacique. Est-il donc possible, que l'artiste, qui avait représenté dans des proportions si grandes, quelques scènes auparavant (scène XXII), la ville de Tibiscum, ait donné de Sarmizegetusa une image si réduite et mesquine? Sans doute que non.

Et pourtant l'artiste de la colonne s'était exprimé dans ses reliefs avec une rare précision. En effet, la scène LXXVI (199—201) nous représente à gauche, entre la montagne à la cime ronde de 199 et celle de 200, un étroit défilé, ou plutôt une vallée profonde, obstruée dans toute sa largeur par un mur de pierre, derrière lequel se dressent deux tours en bois en construction. A droite, la montagne s'élève presque à pic, tandis que vers le devant, la pente très accidentée s'abaisse en une série de collines et de vallées profondes. Perchées sur la cime de l'une de ces collines, à droite du défilé, nous voyons rangées en file plusieurs maisonnettes, précédées vers la gauche par une tour en construction. C'est l'image d'un village, que ses habitants quittent à regret en descendant, accompagnés de leurs troupeaux, vers la plaine. En quelques mots : à gauche, un défilé entre deux montagnes, dont l'entrée est barrée par un mur et des tours et à droite, un village, perdu dans la montagne, voilà l'image que l'artiste a voulu représenter dans ce relief.

Eh bien, cette image n'est au fond que la reproduction exacte

du défilé Selea: les mêmes rapports topographiques que ceux représentés sur la colonne, les mêmes montagnes aux formes caractéristiques, la même vallée profonde, qui les sépare avec, au devant et à droite, les mêmes accidents de terrain. Vers le nord-est de muntele Mare se trouve, nous l'avons dit plus haut, la haute colline de Cornavelea, indiquée sur la carte de l'état-major autrichien sous la dénomination de la cime Mărul. Un peu plus loin, vers l'est, nous voyons la montagne Selea, dont la paroi de l'ouest est presque à pic, tandis que celle du sud tombe dans la plaine de Grădişte par une série de collines et de vallées plus ou moins profondes. Entre les deux montagnes se trouve l'étroit défilé de Selea, qui mène à Poieni. Mais, ce qui rend notre localisation plus évidente, ce sont les ruines que le temps nous a conservées dans le rayon même de ce défilé. Il paraît que la vallée fût obstruée de l'antiquité dans sa largeur par des remparts en terre, soutenus de distance en distance par des tours en pierre; tandis que sur la cime d'une colline, au pied même de la montagne Selea, on trouve les ruines des anciennes et puissantes constructions en maçonnerie. Voici d'ailleurs sur ce point la lettre de l'archi-prêtre roumain de Grădişte, N. Munteanu, dont la haute culture scientifique et littéraire donne à son témoignage une valeur bien grande:

«En faisant des recherches aux endroits, que vous indiquez dans votre précieuse lettre, dernièrement envoyée, je me permets à vous communiquer les faits suivants: au nord-ouest de Sarmizegetusa, sur la cime de la colline nommée aujourd'hui encore «Selea», que d'ailleurs j'ai minutieusement examinée, se trouvent les anciens soubassements de quatre caves [1]) Le mur en pierre est pareil à celui que l'on trouve à l'intérieur du camp romain de Sarmizegetusa; ils sont donc contemporains. Chaque cave mesure en largeur presque 12 à 15 m carrés. A 20 m. plus loin, vers l'ouest, le propriétaire de la localité nous a montré les restes d'une autre maison [2]), qui mesure 10 m de longueur sur 8 m. de largeur. Le mur a presque 80 cm d'épaisseur; il paraît que ce fût une maison très solide. Tout autour s'étend une belle et ravissante clairière,

1). C'est bien curieux de constater que ces 4 caves correspondent aux 4 maisons représentées sur la colonne, dans la scène LXXVI.

2) Voyez l'image de la tour encore inachevée, les deux travées près du mur, à gauche du village, dans la même scène de la colonne.

entourée de remparts et traversée par la voie qui mène à Poieni. Non loin de la maison et des caves, il nous a montré aussi la place d'une fontaine, où l'on raconte que Décébale avait caché ses trésors transportés là, pendant 7 jours sur 9 chameaux. A ce même endroit, l'on affirme que quelques allemands ont fait des fouilles, dont nous ignorons les résultats. De fait, on y trouve souvent des briques romaines.

Mon opinion modeste c'est qu'il y a eu une sorte de station de vigie, justement parceque cet endroit, au point de vue stratégique, domine la vallée entière jusqu'à la Porte de fer. J'ai entendu dire que du côté de Zaicani, au sud-ouest de Selea, sur le sommet de la colline Iordănel, il y avait une autre tour d'observation (vigilia). Vu la grande hauteur de la colline, la tour domine au loin jusqu'à Bouţare, au delà de la Porte de fer. Donc, pour parer Ulpia Trajana contre toute surprise, il paraît que nos ancêtres possédaient un télégraphe sans fil, meilleur que celui de Marconi, et qu'ils signalaient par le feu le danger, pour donner ainsi le temps à la garnison de se défendre».

Quelle conclusion pouvons-nous tirer de cette concordance entre la scène LXXVI de la colonne et les ruines de «Selea», sinon que dans cette scène l'artiste a figuré les fortifications de «Selea» et non pas Sarmizegetusa, comme on l'avait affirmé.

LES CONDITIONS DE PAIX DE TRAJAN. Mais cette conclusion nous explique en même temps les dires de Dion Cassius, que l'empereur Trajan avait exigé des Daces, comme conditions de paix, «de démolir les fortifications et de quitter le territoire occupé par les Romains» (LXVIII, 9). Est-il donc vrai que Trajan aurait exigé de Décébale, comme M. Cichorius l'affirme, de démolir les murs d'enceinte de Sarmizegetusa même et des autres citadelles daces situées sur le territoire occupé par les Romains, ou bien faut-il croire que sous cette expression, Dion Cassius avait en vue quelques fortifications erigées sur des points précis d'une grande importance stratégique ? La première alternative nous paraît invraisemblable. Car pourquoi l'empereur Trajan aurait-il exigé la destruction des murs d'enceinte de Sarmizegetusa, quand il avait décidé, selon le témoignage de Dion Cassius, d'occuper la capitale dace [1]) et d'y laisser une garnison romaine ? Certes, la demande n'était pas pratique.

1). *Ταῦτα συνθέμενος καὶ στρατόπεδον ἐν Ζαρμιζεγεθούσῃ καταλιπών, τήν τε ἄλην χώραν φρουραῖς διαλαβὼν ἐς Ἰταλίαν ἀνεκομίσθη.*

Mais les reliefs de la colonne nous donnent le sens véritable de cette exigeance. Car, si la scène LXXVI représente en vérité les fortifications de «Selea»,—et ce point a été suffisamment prouvé plus haut, alors la demande de Trajan avait en vue seulement la destruction des points fortifiés, dont l'importance stratégique était grande. Et justement dans ce cas se trouvaient les retranchements de la Porte de fer (Transylvanie) et ceux du défilé Selea; les premiers, parcequ'ils dominaient les communications du royaume dace avec les provinces romaines du Danube, surtout avec la Moesie, et les seconds, parcequ'ils barraient le passage entre la vallée de Hatzeg et le Banat. C'était une nécessité absolue de démolir ces retranchements; ce que les Daces exécutent dans la scène LXXVI. En outre, Trajan avait exigé aussi «l'abandon du territoire occupé par les Romains». Nous nous demandons, quel territoire pouvait-il être? Etait-il question ici de la portion du royaume dace, occupée par les armées romaines? Non sans doute. Car c'eût été absurde d'obliger la population dace d'abandonner le Banat et la petite Valachie, qui par le traité de paix étaient maintenant au pouvoir des Romains. Ceci ne pouvait être l'intention de Trajan; justement parceque nous le voyons au commencement de la II guerre dacique fonder, dans cette même portion de la Dacie, une nouvelle colonie avec des éléments daces. Mais, au contraire, c'était bien différent, quand il s'agissait des points fortifiés importants, comme Selea: ici c'était un devoir pour l'empereur d'éloigner la population dace. C'est ce que l'artiste a figuré dans la scène LXXVI.

LA SCÈNE LXXIII RATTACHÉE AU I GROUPE. Une fois, les scènes LXXIV—LXXVI précisées au point de vue topographique, il nous en reste encore à déterminer la place de la scène LXXIII et à expliquer pourquoi nous l'avons ajoutée au premier groupe. Le problème n'est pas facile à résoudre. Cette scène nous représente un camp romain d'une forme ronde caractéristique. Une forme semblable nous la trouvons sur la colonne encore une fois seulement, dans la scène CXIII. Les points distinctifs de ce camp sont les suivants: il est situé dans la plaine, il a la forme ronde avec une porte voûtée au devant, une colline en dehors du camp, qui s'élève à droite, fortifiée par des *aggeres*, enfin, auprès de la porte un rempart, que les légionnaires romains construisent, en le prolongeant vers la droite. Tous ces éléments, c'est-à-dire la plaine, la forme

ronde, la porte voûtée, la colline en dehors et à droite du camp et le rempart, nous les retrouvons réunis au camp figuré dans la scène CXIII de la II guerre dacique (voyez pl. III, fig. I, 188—190 et fig. II, 300—301) Donc, ces deux camps sont identiques. Mais l'artiste, en ce qui concerne le second camp, en a ajouté un détail caractéristique, dont l'importance est évidente ; à savoir, parmi les soldats romains, qui donnent l'assaut à la citadelle dace (la scène CXIII) il y en a quelques uns, qui ont apporté avec eux des échelles pour escalader les murs : une preuve indiscutable que le camp romain n'était pas loin de Sarmizegetusa. Et si le camp de CXIII se trouve aux environs de la capitale dace, nous devons chercher au même endroit celui de LXXIII, parcequ'ils sont identiques. Mais nous nous demandons, à quel endroit précis devons-nous placer la scène CXIII? Sur le relief de la colonne, l'artiste met ce camp entre la scène CXI et Sarmizegetusa. Et comme l'artiste de la colonne ne procède jamais par sauts dans la marche progressive de l'action figurée, nous devons nécessairement chercher l'endroit, où l'on pourrait localiser la scène CXI.

LA SCÈNE CXI PLACÉE À COLŢEA. MM. Petersen et Cichorius affirment que la scène CXI représente l'image de Sarmizegetusa, vue de loin. Nous croyons au contraire que la citadelle de la scène CXI n'est que l'image de la forteresse Colţea, dont les ruines aujourd'hui même dominent la vallée escarpée du ruisseau de Mori (Malomviz). Cette forteresse (voyez pl. II, fig 2), encadrée par de montagnes hautes et abruptes, est comprise sur la colonne entre les points 294 et 297. Elle a une forme très caractéristique. Le mur d'en face est formé de deux moitiés presque égales, coupées en angle obtus ; la moitié droite a une porte avec une tour en bois audessus ; la tour a deux étages, une fenêtre plus grande en haut et deux autres plus petites en bas. L'autre moitié de gauche est plus compliquée ; une partie du mur est courbée, le reste suit une ligne droite vers la gauche. En face, nous avons un second mur, qui au point 295 a une petite porte et plus à gauche une tour à galerie Derrière le mur on aperçoit deux tours, dont celle de droite à deux étages, est plus grande.

Eh bien, cette forteresse dace, représentée par l'artiste de la colonne dans la scène CXI, s'est merveilleusement conservée : ce n'est que la citadelle connue sous le nom de Coldsvar, ou le bourg

de Colțea. L'image reproduite à la pl. II fig. 1 est une photographie faite d'après un admirable tableau peint d'après nature par le jeune C. Stefănescu, un peintre plein de talent ; d'ailleurs, cette image est reproduite aussi sur les cartes postales de Hatzeg. Nous voyons dans le premier plan deux tours, l'une à gauche, l'autre à droite et au milieu un mur formé de deux parties, qui se coupent en angle obtus ; derrière le mur, s'élève une troisième tour colossale ; la porte, ainsi que sur l image de la colonne, se trouve à droite, au delà de la tour. Le mur d'enceinte est assez bien conservé, et par le cadre des fenêtres se déroule devant le spectateur le paysage le plus séduisant. Vers le sud, la vue s'étend le long de la vallée sauvage du ruisseau de Mori, jusqu'au fond, où le paysage est fermé par l'imposante masse du mystérieux Retezat, la plus haute cime de la chaîne de Hatzeg. Vers le nord, l'horizon est plus vaste, car devant les yeux enchantés se déploie jusqu'au Mureș la vallée riante et fertile du ruisseau Streiul. Mais toute la poésie de ces ruines réside dans la grandeur des murs, sur lesquels ont poussé de vieux arbres, réside surtout dans leur parfait accord avec la nature sauvage et grandiose de cette contrée.

Si nous entrons par la porte (F) de 2 m. 50 de largeur, qui se trouve sur le côté nord, nous arrivons dans une cour très étroite et de forme irrégulière, avec des constructions tout autour. A savoir : vers l'ouest, trois chambres arrangées à la file (H, I, J), dont celle du milieu est de moitié plus étroite que les deux autres (voyez fig. 2, pag. 32). Vers l'est un mur (oo) avec deux tours aux bouts (D, E) ; et vers le sud une première chambre (K) qui communique avec la cour par une porte et vers l'est avec la tour E. Enfin, vers le sud se trouve une grande tour (L) carrée, haute de 20 m. Chaque côté de la tour compte plus de 10 m. de largeur et le mur une épaisseur de 2 m. La tour devait avoir au moins trois étages ; nous le déduisons d'après les traces carrées des poutres qui servaient de planchers à chaque étaje. La fenêtre du rez de chaussée, qui se trouve sur la paroi sud de la tour, est haute et large ; encadrée de grandes dalles en pierre, elle se termine en haut par un arc voûté. Il y a encore une autre fenêtre de la même forme sur le côté ouest. Cette citadelle a été bâtie pour mettre un obstacle à l'armée ennemie, qui viendrait du côté de la petite Valachie, par la vallée de la montagne Retezat.

Colţea était fortifiée d'une manière extraordinaire. D'ailleurs, malgré l'admirable position naturelle de la forteresse, bâtie sur la cime d'une montagne à pic, malgré la solidité des murs et des tours de défense, l'architecte en a ajouté encore à 5 m. vers l'est un mur extérieur (B) et un fossé (A); et puis, plus loin à 50 m. de la citadelle, toujours vers l'est, une nouvelle fortification: un rempart de 4 m. de hauteur, précédé par un fossé de 5 m. de largeur; le fossé et le rempart se dirigent du sud au nord entre deux effrayants précipices.

La description de ces ruines nous prouve combien est fondée notre affirmation, que dans la scène CXI nous avons l'image de la forteresse Colţea. Nous n'insistons plus sur ce point La forteresse Colţea est peut-être l'illustration la plus convainquante du réalisme de la colonne; elle nous prouve jusqu'à l'évidence l'exactitude des faits figurés par l'artiste [1]. Mais ce rapprochement, entre la scène CXI et la forteresse Colţea nous oblige à tirer encore une autre conclusion: les tours qui dominent les murs de la citadelle, figurée sur la colonne, semblent être construites en bois. Ce point est si évident, que l'oeil observe même les clous qui servaient à joindre les différentes traverses en bois. Et détail plus significatif: on observe les têtes des clous non seulement sur le toit, mais même sur les parois des tours (voyez la tour de gauche du point 294). Et pourtant les mêmes tours dans la forteresse réelle de Colţea sont bâties, de la même manière que les constructions romaines, c'est-à-dire, en pierre, avec du mortier d'une solidité extraordinaire Nous remarquons la même chose aux constructions de la scène LXXVI sur la cime de Selea; ce bourg. composé de quatre édifices et de plusieurs tours, paraît être sur la colonne construit en bois, tandis qu'en réalité les ruines sont en pierres. Et nous pouvons multiplier ces exemples.

Par conséquent, nous devons tirer de ces faits la conclusion suivante: c'est à tort que les commentateurs de la colonne ont affirmé, que toutes les constructions des Daces étaient en bois. Cette affirmation ne correspond pas à la réalité; car toutes les fois que

1) «Trajan, vainqueur des Daces, fait sculpter sur sa colonne triomphale l'exacte représentation des luttes qu'il a soutenues Légionnaires et barbares, auxiliaires numides ou *cataphractaires* sarmates, tous paraissent sous le costume qui leur est propre, sans aucun mélange d'idéalisme, ni d'allégorie» Salomon Reinach, *La colonne Trajane*, pag 32.

nous avons découvert une citadelle qui par la forme des murs, l'aspect de la contrée et d'autres détails, correspondait à la forteresse figurée sur la colonne, la citadelle réelle, différent en cela des indications du relief, avait les murs d'enceinte, ainsi que les autres constructions intérieures bâties en pierre. Cette conclusion, à l'appui de laquelle nous apporterons de nombreux exemples dans notre étude sur la colonne Trajane, nous a obligé à donner à la capitale des Daces l'aspect d'une citadelle, dont les tours et la plupart des constructions intérieures étaient en pierres.

LA SCÈNE CXIII REPRÉSENTE LE CAMP ROMAIN DE BALINT. Mais, pour revenir à notre point de départ, si la forteresse figurée sur la colonne dans la scène CXI se trouve placée à Colţea (Malomviz) et si, en outre, le camp romain de la scène CXIII est situé entre les scènes CXI et CXIV, celle-ci nous représente Sarmizegetusa, alors nous sommes obligé à chercher l'emplacement du camp à l'est et aux environs de la capitale dace. Conduit par cette idée, nous avons demandé par lettre à l'archi-prêtre roumain, N. Munteanu, s'il y avait des ruines de ce côté de Grădişte. Voici la réponse qu'il nous donne :

„La colline de Balint se trouve au nord-est de Grădişte, entre „calea lui Traian“ (la voie de Trajan) et la voie qui mène actuellement au nord vers Hatzeg; non loin de Grădişte, c'est-à-dire de Ulpia Trajana, presque à 1 km. de distance, on observe une petite colline. Les retranchements dont vous m'écrivez, d'après les renseignements fournis par un vieux sur le lieu même, avaient entouré autrefois l'entière colline de Balint. Du côté de Grădişte (c'est-à-dire vers le sud-ouest), sur une distance de 400 pas, ainsi que vers le sud-est, sur une distance de 216 pas, l'on observe distinctement aujourd'hui encore les traces du rempart; tandis que, au contraire, vers le nord et vers l'ouest même, s'il a jamais existé des remparts, les paysans les ont détruits, en les labourant. Très près de cette colline, il y a une tour ronde de 40 pas de diamètre [1]; dans ses fondements on a trouvé depuis peu, d'après ce que l'on dit, des pierres en marbre façonnées de différentes formes et d'autres avec des inscriptions; je crois qu'il y avait là une tour d'observation, qui communiquait avec celle de S-te Marie de Hatzeg

1) Cette tour nous rappelle d'une manière frappante la forme ronde du camp romain de la scène CXIII.

Il y a encore un autre mur, d'après ce que l'on raconte, du côté sud de la tour. Donc, l'entière colline de Balint semble avoir été une anti-forteresse de Ulpia Trajana, c'est-à-dire de Sarmizegetusa. Les retranchements, qui entouraient la colline de Balint, sont en angle droit; par conséquent, la forteresse avait la forme d'un parallélograme [1]). Je ne peux pas préciser ni la largeur, ni la hauteur de ces remparts, parcequ'il en est resté quelques traces seulement, détruits comme ils ont été par la dent destructrice du temps: seuls quelques ronces, poussés sur une cime plus élevée, sont le faible témoignage de leur ancienne existence".

Dans ces ruines de Balint nous trouvons deux points absolument caractéristiques pour le camp: d'abord, le camp rond et puis le rempart en forme de parallélograme, qui ceint le camp. Ce qui est plus décisif encore, c'est la petite distance qui sépare ce camp de la capitale dace. C'est justement ce que l'artiste de la colonne a mis en évidence dans la scène CXIII, par ces soldats romains, qui apportent de leur camp des échelles pour escalader les murs de la forteresse dace. C'est-à-dire, notre problème se résout de la manière suivante: le camp de CXIII ressemble, ou plus exactement est identique à celui de LXXIII; d'autre part, le camp de CXIII se trouve à l'ouest de Malomviz et aux environs de Sarmizegetusa; et la preuve évidente, ce sont les soldats qui apportent les échelles du camp. Il s'ensuit, que le camp de LXXIII doit être placé aussi aux environs de Sarmizegetusa. Et en effet, dans toute la plaine de Hatzeg seulement la colline de Balint, située au nord-est-est de Varhely (Grădişte) contient des traces de fortifications romaines. Ces faits nous obligent, par conséquent, à joindre la scène LXXIII au groupe de Sarmizegetusa, de même que la scène CXIII doit être jointe à la capitale dace de la II guerre dacique.

Cette vérité nous aidera, croyons-nous, à éclaircir aussi les scènes de la II guerre, scènes qui se rapportent à la même Sarmizegetusa, dont les contours et les murs d'enceinte ont été faiblement esquissés dans la première

1) Ce sont probablement les remparts en dehors du camp, remparts que nous voyons sur l'image de la colonne vers la droite et qui paraissent avoir entouré le camp rond du milieu.

CHAPITRE II

SARMIZEGETUSA

DANS LA II GUERRE DACIQUE

Certes, si le problème, concernant Sarmizegetusa dans la I guerre dacique, a pu être résolu, selon nous, avec quelque précision, nous ne pouvons dire la même chose quant à celui qui s'occupe de la situation et de l'aspect extérieur de la capitale dace, dans la II guerre dacique. Cette fois-ci, les scènes sont plus nombreuses et les éléments, qui caractérisent la contrée, les murs d'enceinte et les différents côtés de la citadelle, sont beaucoup plus variés que dans la première guerre. En outre, l'artiste étant obligé à figurer sur son relief le long siège de la ville, force a été pour lui de représenter un grand nombre de scènes, qu'il devait pourtant séparer l'une de l'autre, quoiqu'elles se développassent dans le même cadre; et la difficulté était d'autant plus grande pour lui, que l'artiste considérait l'action, qui se passait entre les hommes, plus importante que l'aspect du terrain où elle avait eu lieu. Souvent l'artiste, pour préciser l'endroit ou l'action se déroulait, s'est contenté à nous présenter seulement quelques notes caractéristiques, qu'il a dissimulées parmi d'autres détails, destinés à préciser l'action. C'est à nous de chercher ces notes caractéristiques et de les saisir dans toute leur importance.

Dans ce but, nous devons faire l'analyse des quatre groupes connus et chercher les éléments qui sont communs et ceux qui sont propres et spécifiques à chaque groupe. Par cette comparaison,

— qui d'ailleurs a été faite par M. Petersen avant nous,—le problème de la forme de Sarmizegetusa sera, croyons-nous, définitivement résolu.

COMPARAISON ENTRE LE IV ET LE III GROUPE. En ce qui concerne le IV groupe. M. Petersen a démontré jusqu'à l'évidence, qu'il représente la capitale dace, tombée au pouvoir des Romains, pendant la II guerre dacique. Selon le même savant, l'image de la ville est identique, dans ses éléments essentiels à celle de Sarmizegetusa du I groupe. D'ailleurs, ces deux groupes [1]) ont comme points communs: la tour ronde de gauche, le terrain accidenté et le petit ruisseau au lit sinoueux, qui descend la pente vers le spectateur, le nombre des portes (4 dans les deux groupes), l'inclinaison du terrain en pente douce vers le premier plan et enfin le mur composé de pierres de taille. En dehors de ces concordances, il y en a pourtant des différences aussi, par exemple les deux tours de 337 et 338 (IV groupe) et les murs en biais de 339 et 342 qu'on a ajoutés plus tard. Mais nous nous demandons : pourquoi a-t-on bâti ces accessoires et quel est leur sens? La comparaison minutieuse entre les images du IV et celles du III groupe nous en donne la réponse. L'aspect du terrain et la direction irrégulière des murs d'enceinte sont les mêmes dans les deux groupes (voyez pl. III, fig. III et IV). Les citadelles du IV et du III groupes ont communs les points suivants : la manière dont le sol est représenté avec les murs d'enceinte dans leurs continuelles montées et descentes ; la manière dont le mur est construit, avec ses détours et ses fortifications intérieures, le nombre des portes fixées presque aux mêmes endroits et aux mêmes intervales. La ressemblance va même jusqu'aux détails les plus insignifiants: ainsi, les deux groupes ont leur côté gauche (le III groupe en 322—325 et le IV groupe en 337—339) sillonné de collines, qui descendent en pente rapide du fond vers le spectateur, l'artiste nous indique cette inclinaison du terrain par l'arrangement des maisons et des tours. Il n'y a qu'une seule différence: dans le III groupe les tours ont à côté d'elles un mur couronné par de créneaux, mur qui manque dans le IV groupe,

1) Pour bien comprendre ce chapitre, il est nécessaire que le lecteur ait continuellement devant ses yeux les figures de la pl. III, où sont reproduites les images de chaque groupe.

quoique les tours soient placées aux mêmes endroits. D'ailleurs ces différences peuvent être aisément expliquées. Ainsi, par exemple, dans le IV groupe (en 337) l'on observe une tour avec une coupole, qui manque dans le III groupe à la même place; de même, dans le III groupe il y a des constructions qui n'ont pas de similaires dans le IV groupe.

En général, ces différences s'expliquent par le fait, que la ville a été représentée à des époques différentes; et par suite, elle a subi des transformations; soit que les anciennes constructions avaient été incendiées par les Daces, soit que d'autres y avaient été ajoutées plus tard. Ces différences n'ont pas empêché pourtant M. Petersen de tirer la conclusion incontestable, que la ville représentée dans le III groupe est la même que celle du IV et par conséquent, la même que celle du I groupe, c'est-à-dire, Sarmizegetusa de Décébale. Et, nouvelle conclusion: la vue de la citadelle du III groupe est prise aussi du nord, comme elle l'avait été dans les deux derniers groupes (I et IV), ayant par conséquent à gauche l'orient et l'occident à droite.

FORTIFICATIONS ACCESSOIRES AU CÔTÉ NORD. Mais il y a une question encore qui doit être éclaircie: quel est le sens du retranchement à palissade, figuré entre 329 et 330, ainsi que le mur à la tour carrée en 330 et la tour ronde en 331 du III groupe? L'artiste de la colonne nous rappelle ces murs dans le IV groupe, là où l'on voit, à l'intérieur en 342, le mur en biais MM. Cichorius et Petersen supposent que le mur en biais surtout, avec les tours de 330 et 331, est un mur intérieur, qui sépare la citadelle en deux parties. Selon nous, au contraire, c'est un système particulier, employé par l'architecte dans le but de raffermir un point vulnérable de la citadelle.

Nous avons dit plus haut, que la vue de la ville du III groupe est prise du nord; par conséquent, l'artiste a figuré depuis 327 jusqu'en 332, selon toute probabilité, le côté nord de Sarmizegetusa. Mais, la ville est traversée, dans la direction du sud au nord par le ruisseau Clopotiva, qui la sépare vers l'ouest en deux parties inégales. On peut reconnaître le lit du ruisseau dans le III groupe d'après la dépression qui s'étend depuis 328 jusqu'en 331. Le mur d'enceinte de la citadelle devait traverser ce lit et laisser un passage aux eaux du ruisseau; il paraît que ce passage se trouve justement à l'endroit du trou rond, entre 329 et 330. Ce passage

était un point vulnérable et devait être fortifié à tout prix ; c'est justement ce que l'artiste a fait : il a utilisé la pente de la colline de gauche [1]), qui commençait en 328 et décrivait une courbe à droite et vers le fond jusqu'en 330. Cette colline assez haute et presque à pic, — elle dominait même le mur d enceinte en 328, — était fortifiée par un *agger* à palissade et vers la droite elle était soutenue par une tour, qui servait aux défenseurs de la ville de frapper en face les assaillants, qui auraient pénétré par le lit du ruisseau. Derrière la tour était bâti un mur en pierre, couronné par de créneaux ; ce mur s'appuyant à gauche sur le retranchement à palissade, se terminait à la tour ronde de 331. De cette manière, le point faible de la citadelle, c'est-à-dire, le passage des eaux du ruisseau à travers le mur d'enceinte, était défendu à gauche, par le retranchement à palissade, à droite par le mur en pierre et enfin, de face par la tour carrée et celle ronde de 331.

LE II GROUPE REPRÉSENTE LES CÔTÉS SUD ET OUEST. Passons maintenant à l'étude du II groupe. Cette fois-ci les difficultés sont d'autant plus grandes, que les éléments de comparaison sont moins nombreux. C'est à elles que l'on doit l'erreur dans laquelle sont tombés les autres commentateurs de ce groupe de la colonne. Même M. Petersen, cet esprit sagace et d'une rare précision scientifique, s'est laissé séduire par des ressemblances, qui au fond n'étaient que factices, surtout les ressemblances, qu'il croit avoir trouvées entre les scènes du III et du II groupe. Pour mieux expliquer ce groupe, nous sommes obligé à faire une description plus détaillée des scènes qui le composent. Voici en quelques mots les éléments distinctifs de ce groupe : nous voyons à gauche, en 301—304, un rocher escarpé qui domine les environs ; ce rocher qui à partir de 304 s'abaisse continuellement, porte sur son sommet des murs bâtis en pierre poligonale ; ces murs, qui ont deux rangs de galerie par derrière, sont couronnés en haut par de créneaux. Une tour en 304 ; à partir de ce point, le mur poligonal, en

1) Il faut nous rappeler que l'intérieur de Sarmizegetusa, en dehors des collines parallèles à l'est et à l'ouest du ruisseau Clopotiva, était traversé par une troisième colline qui allait parallèlement aux autres, un peu plus à l'est De cette manière l'intérieur de la citadelle était composé d'une série de petites collines séparées par des vallées peu profondes Cette configuration du sol explique les zigzags du mur d'enceinte du côté nord, qui monte et descend les pentes des collines.

décrivant un arc, descend encore jusqu'en 305 où il atteint le point le plus bas ; de là, il commence à s'élever vers la droite. Deux portes avec des *vinea* et des *pluteus* entre elles, percent en 305 et 307 le mur, qui disparaît presque au bord supérieur du relief ; à cet endroit nous voyons ces curieuses machines de guerre, dont l'explication a été donnée par MM. Cichorius et Petersen. Entre les points 308 et 309, à l'endroit où l'arbre atteint le bord supérieur du relief, le terrain descend un peu, puis il suit quelque temps (en 309—311) au même niveau, pour redescendre plus bas encore. Deux tours en 312, dont l'une est à peine visible une troisième un peu plus loin à droite, derrière laquelle en 314 s'élève une quatrième, qui clôture la première partie du mur, qui monte de nouveau vers la droite jusqu'en 315. En face de la troisième tour, le mur poligonal cesse, pour faire place à un autre bâti en pierres de taille. A ce même endroit s'ajoute par dehors un second mur qui, après plusieurs détours, vient se joindre plus loin au mur principal, après avoir enfermé un espace presque rectangulaire. En résumé, le côté ou les côtés de ce groupe de scènes commencent sur la cime d'une colline, puis, après avoir descendu jusqu'à un certain point, s'élève, continuellement jusqu'en face de l'arbre en 309 ; à partir de ce point il suit en ligne droite sur un terrain plat mais élevé, ensuite il descend en pente rapide pour s'élever jusqu'en 315 où il atteint son hauteur maximum.

Si nous comparons l'aspect du terrain et du mur dans ce II groupe à celui des groupes I, III et IV qui sont, comme nous l'avons déjà dit, l'image des côtés est et nord de Sarmizegetusa, nous sommes plutôt surpris des différences qui existent entre ces groupes que de leurs points communs. Mais cette comparaison est encore plus instructive entre les groupes II et III.

Le terrain dans le II groupe constitue au centre un plateau assez élevé (du point 307 jusqu'en 311) avec des dépressions d'un côté (de 304 jusqu'en 306) et de l'autre (de 311 jusqu'en 313) ; au delà de ces dépressions le terrain commence de nouveau à s'élever. Au contraire, dans le III groupe le terrain constitue au centre une dépression (de 327 331), qui s'élève à droite et à gauche, vers les extrémités. L'aspect extérieur du mur est également différent dans les deux groupes : poligonal dans le II, il est composé de pierres de taille aux assises régulières dans le III groupe ; le mur décrit

entre 326—327 une ligne concave dans le II groupe, au contraire, au même endroit dans le III il suit une ligne convexe (entre 304—305). Les fortifications accessoires ajoutées aux deux groupes sont différentes par l'aspect, par la construction et par leur position, en rapport avec le mur d'enceinte. Dans le III groupe ces fortifications se trouvent à l'intérieur de la citadelle, dans le II au contraire, elles sont à l'extérieur ; dans le III elles ont une forme triangulaire flanquées par des tours à gauche, tandis que dans le II elles sont rectangulaires et avec des tours à droite. Ces deux groupes se distinguent aussi par le nombre des portes et par la manière dont elles sont distribuées : dans le III elles sont placées vers le centre de la ligne du mur d'enceinte et dans le II groupe au contraire, elles sont beaucoup plus nombreuses et reparties plutôt vers les extrémités. Enfin, au II groupe l'artiste a ajouté aussi de *vinea*, des *pluteus* et les curieuses machines de guerre de 307 et 309, qui manquent aux autres groupes.

Par conséquent, il n'y a presque aucune ressemblance entre ces deux groupes; au contraire, l'artiste a mis en pleine lumière les différences, qui ne sont pas dues pourtant à la négligence de l'artiste, comme on l'a affirmé [1]). Nous croyons que toutes ces différences ont été accentuées par l'artiste dans un but bien déterminé : il a eu l'intention de mieux mettre en évidence pour le spectateur l'idée, que les côtés représentés dans les groupes I, III et IV ne sont pas les mêmes que ceux du II groupe ; et comme l'artiste nous a présenté dans le III groupe les côtés est et nord, il s'ensuit nécessairement, que dans ce dernier groupe, il a eu en vue d'autres côtés.

Quels sont donc ces côtés? D'abord, nous pourrions dire *a priori*, qu'il ne peut être question que des côtés ouest et sud. D'ail-

1) Il ne faut pas croire que ces différences soient dues à la négligence de l'artiste, car, c'est invraisemblable de croire qu'un artiste, au lieu de faciliter sa tâche ne cherchât qu'à la rendre plus difficile certes, le mur en pierres polygonales est pour l'artiste beaucoup plus difficile à exécuter, que le mur bâti en pierres de taille. Et en outre, pourquoi l'artiste, après avoir représenté le mur d'enceinte en pierres polygonales, aurait-il changé son système brusquement en 313, pour l'exécuter plus loin d'après la forme employée dans les trois autres groupes? Ne serait-il plus logique d'admettre que dans ce groupe il y ait un motif plus puissant, qui aurait forcé l'artiste a procéder de la sorte? Est-ce que celle-ci ne doit pas être une preuve évidente du sentiment réaliste, qui a conduit l'artiste à représenter une partie du mur sous la forme, inusitée (polygonale) et l'autre d'après l'ancien système ?

leurs, Sarmizegetusa ayant une forme rectangulaire [1]), l'artiste était contraint, après avoir représenté deux côtés du rectangle (les côtés est et nord), de nous montrer les deux autres aussi (les côtés ouest et sud). En vérité, si nous laissons de côté le camp romain de CXIII, le II groupe est composé de deux parties égales, séparées par l'arbre de 309. Mais, laquelle de ces deux parties représente le côté sud et laquelle le côté ouest? La réponse nous est donnée par l'image même des scènes. Dans la première partie de gauche le profil des murs d'enceinte, après une dépression, s'élève continuellement vers la droite, jusqu'à l'arbre de 309. Eh bien, c'est seulement le côté ouest de Sarmizegetusa qui pouvait avoir ce profil; parceque le terrain,—nous l'avons vu plus haut,—s'élevait progressivement vers le sud, où à l'angle sud-ouest il atteignait le point culminant; il est à remarquer, que la petite dépression figurée dans la scène CXIII de la colonne, en 304—305 nous la trouvons sur le terrain réel un peu plus au sud de l'angle nord-ouest du camp romain de Sarmizegetusa [2]). L'autre partie de droite de ce groupe est représentée au contraire, suivant d'abord une ligne droite à un niveau élevé; ensuite, s'inclinant en pente rapide, pour s'élever plus loin vers la droite, elle forme presque au milieu une dépression qui ressemble au profil d'une vallée. Donc, ce côté commençait sur le sommet d'une colline, descendait au fond d'une vallée pour finir, après avoir gravi la pente, sur le sommet d'une autre colline. C'est une ressemblance de plus: car le côté sud de Sarmizegetusa était plus élevé aux angles et descendait en pente douce vers l'intérieur, où se trouvait le lit du ruisseau Clopotiva.

Cet emplacement des deux moitiés du groupe est confirmé aussi par quelques détails représentés par l'artiste dans deux points différents: en 305—307, où se trouvent ces *vinea* et *pluteus* sur la hauteur des murs et en 312—314, où l'on remarque les fortifications extérieures, ajoutées au mur d'enceinte. Ces *vinea* et *pluteus* nous rappellent les fortifications daces sur le coté ouest (b—A') du I groupe. Est-ce que la répétition de leur image, dans le II groupe, ne peut-il pas avoir le rôle d'une indication plus précise, pour guider le spectateur? D'ailleurs, pareilles aux retranchements du coté nord, con-

1) C'est une conclusion qui découle de la forme de Sarmizegetusa du I groupe.

2) L'angle nord-ouest de la citadelle était situé sur un rocher escarpé, qui s'élevait brusquement audessus du niveau de la plaine.

struits pour défendre l'issue du ruisseau Clopotiva, de même dans le II groupe, ces fortifications de 312—315 ont été bâties, croyons-nous, dans un but purement stratégique: c'est-à-dire, de protéger l'entrée du ruisseau dans la citadelle. Ce passage a été raffermi par un système de plusieurs tours, élevées le long du mur principal en 312—313; à cet endroit se trouvait sans doute aussi la porte principale d'entrée: il a été raffermi aussi par le mur secondaire, qui commençait en 313, et qui, après plusieurs détours, se rattachait de nouveau au mur principal en 315. Ce mur, qui enfermait un champ plus ou moins rectangulaire (voyez fig. 3, p. 45, u-v-a), avait la destination d'empêcher l'attaque des ennemis, qui auraient essayé à pénétrer dans la citadelle, en arrivant du côté sud, par le lit du ruisseau Clopotiva. Les restes de ces fortifications étaient en partie conservées à la fin du XVIII-ième siècle, car le baron de Hohenhausen les indique à l'extérieur des murs, du côté sud, dans le plan qu'il a levé sur les ruines du camp romain; elles sont marquées sur le plan de l'ingénieur Polonic par la lettre a (voyez fig. 1, p. 6.). Par conséquent, il en résulte d'une manière indiscutable, que l'artiste de la colonne a représenté, dans les scènes du II groupe, les deux côtés ouest et sud de la citadelle dace.

Par cette supposition on explique encore un autre détail qui était un énigme pour nous. pourquoi l'artiste a-t-il figuré le mur d'enceinte de ce groupe d'une manière inusitée sur la colonne, c'est-à-dire le mur, au lieu d'être constitué de pierres de taille aux assises régulières, comme partout ailleurs, nous le voyons au contraire formé jusqu'en 313 de pierres poligonales? Est-ce un simple caprice de l'artiste, ou bien c'est l'intention évidente de sa part de nous montrer la voie et nous indiquer son but? La seconde alternative est la plus vraisemblable, elle est mise en relief encore par un autre détail, que l'artiste a intentionnellement indiqué dans la scène LXXV du I groupe. Nous nous rappelons que le côté sud de Sarmizegetusa était figuré dans ce groupe seulement par un fragment de mur c—o (voyez pl. III, fig. I) en pierres de taille, qui commençait en 192 pour finir à l'ouverture ovale de c—a'. Le reste du mur, qui formait le côté sud, manquait. Alors, l'explication s'ensuit d'une manière logique: dans la I guerre, Sarmizegetusa était entourée seulement sur les côtés est et nord, d'un mur en pierre,—d'ailleurs inachevé; du côté sud il n'y avait que le fragment c—o. Le reste (c'est-à-dire, le côté sud et le côté

ouest) au contraire, n'étaient défendus que par un rempart en terre (*agger*), soutenu de distance en distance par une palissade, des *vinea* et des *pluteus*.

Mais le roi Décébale, ayant reconquis sa capitale, après avoir chassé ou détruit la garnison romaine, laissée par Trajan dans Sarmizegetusa, prit la décision de la fortifier d'une manière formidable. Dans ce but, il termine les murs d'enceinte des côtés est et nord, laissés inachevés à la fin de la I guerre dacique, et en même temps, il remplace les remparts en terre des côtés ouest et sud par des murs en pierres. Ce nouveau mur a été bâti en petits moellons à peine dégrossis, joints avec du mortier très résistent. Ce noyau, ainsi formé, n'a plus été revêtu sur les deux faces, comme d'habitude, par l'épaisse enveloppe en pierres de taille. Aussi, l'aspect extérieur de ce mur était tout différent de celui bâti en pierres de taille C'est là la cause, pourquoi l'artiste de la colonne a figuré, dans les scènes du II groupe, le mur d'enceinte formé de pierres poligonales et non pas rectangulaires.

Mais là où il y avait le point faible de la citadelle, c'est-à-dire, à l'entrée du ruisseau Clopotiva, l'architecte s'est vu dans la nécessité d'ajouter de nouvelles défenses : il a d'abord élevé les fortifications extérieures de 312—315, dont nous avons parlé plus haut et ensuite il a donné au mur d'enceinte une puissance de résistance plus grande, en recouvrant sur les deux faces le noyau en moellons par une enveloppe en pierres de taille. Le reste du mur d'enceinte, qui va directement de la tour de 313 vers l'angle de 315 était, même pendant la I guerre dacique, bâti en pierres de taille : c'est précisément le mur c o du côté sud (voyez pl. III, fig. I). Et voilà comment un détail, en apparence insignifiant, peut nous mettre en relief l'idée, que l'artiste, dans la série des scènes du II groupe, a représenté les côtés ouest et sud de la capitale dace.

D'ailleurs, l'artiste devait naturellement rendre dans sa cronique en pierre l'image complète de Sarmizegetusa, vue de tous les côtés et non pas seulement les côtés est et nord. C'est ce qu'il a fait : parmi les quatre groupes figurant la capitale dace, le premier nous rend une Sarmizegetusa, qui n'était pas assez bien fortifiée ; le second groupe nous montre l'image de la citadelle au moment de l'assaut général, que les soldats romains donnent sur tous les côtés à la fois ou mieux peut-être sur les côtés sud et ouest, où les fortifications

étaient moins formidables; le troisième groupe nous fait connaître les péripéties émouvantes qui eurent probablement lieu parmi les Daces, au moment de la catastrophe finale et enfin, le dernier groupe nous représente l'image de Sarmizegetusa ruinée et ravagée, mais tombée au pouvoir des Romains. Par la chûte de la capitale dace et plus tard par la mort de Décébale le sort d'un des plus vaillants et vigoureux peuples de l'antiquité est définitivement scellé.

TABLA DE MATERII

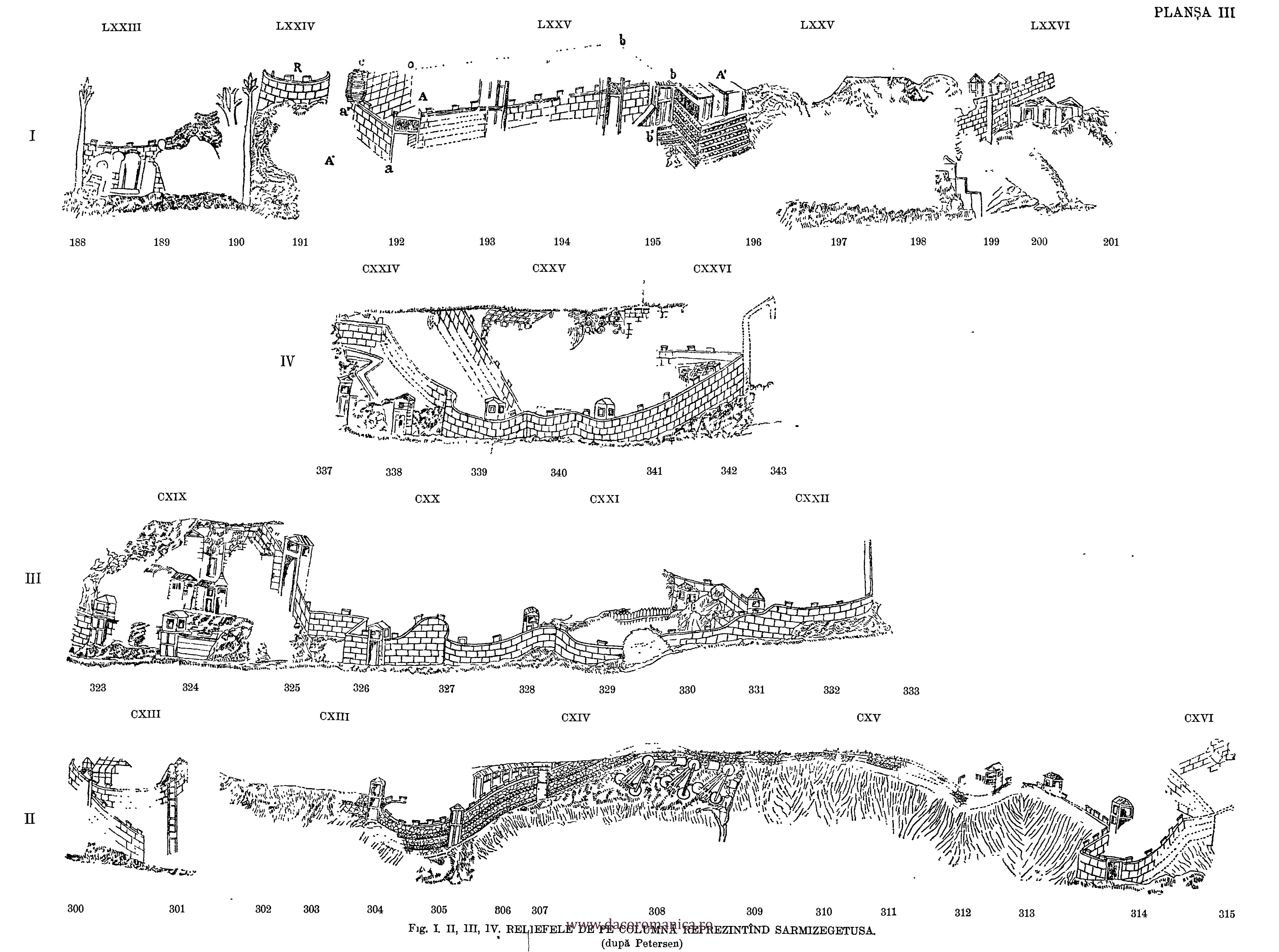

Fig. I, II, III, IV. RELIEFELE DE PE COLUMNA REPREZINTÎND SARMIZEGETUSA.
(după Petersen)